YAPIT

SAYI 8 ARALIK/OCAK 1984-85

3	Yazı Kurulu	SUNUS
5	Yazı Kurulu	İSMET PAŞA'NIN T.B.M.M.'NDEKİ ŞAHSİ DOSYASINDAN
7	Mete Tuncay	İNÖNÜ'NÜN «KADRO»DAKİ YAZISI
9	Başvekil İsmet	FIRKAMIZIN DEVLETÇİLİK VASFI
12	Cemil Koçak	İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA CUMHURİYETİN BARIŞ POLİTİKASI
29	Edward C. Clark	TÜRK VARLIK VERGİSİNE YENİDEN BAKIŞ
44	Korkut Boratav	SAVAŞ YILLARININ BÖLÜŞÜM GÖSTERGELERİ VE «RANTLAR» SORUNU
52	Çağlar Keyder, Şevket Pamuk	1945 ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU ÜZERİNE TEZLER
64	Nihal Kara	TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ SİSTEME GEÇİŞ KARARININ NEDENLERİ
76	Gültekin Emre	UNUTULMUŞ BİR BROŞÜR
80	İsmail Arar	İNÖNÜ BİBLİYOGRAFYASI
		İsmet İnönü'nün Kendi Eserleri
		İsmet İnönü'nün Biyografileri
		İsmet İnönü Hakkında Çeşitli Eserler

YAZARLAR HAKKINDA

İsmail ARAR : Ankara Hukuk Fakültesi mezunu, İstanbul Barosu avukatlarından. 1965 - 69 Kocaeli, 1969 - 73 İstanbul milletvekili. 1971 Mart - Aralık : Adalet Bakanı; 1971 Aralık - 1972 Mayıs : Millî Eğitim Bakanı; 1972 Mayıs - 1973 Nisan : Devlet Bakanı. 1981 - 83 : Dayanışma Meclisi üyesi.

Korkut BORATAV : A.Ü.S.B.F. eski öğretim üyesi; halen Zimbabwe Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde, Prof. Dr. Kitapları : **Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı** (1966), **Türkiye'de Devletçilik** (1974, 1982), **Gelir Dağılımı** (1969, 1972, 1980), **Sosyalist Planlamada Gelişmeler** (1973, 1982), **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm** (1980, 1981), **İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları** (1983).

Edward C. CLARK : University of Texas (El Paso) eski öğretim üyesi. Doktora tezi : «The Emergence of Textile Manufacturing Entrepreneurs in Turkey, 1800 - 1968» (Princeton, 1969).

Gültekin EMRE : Öğretmen, araştırmacı. Halen Almanya'da yaşıyor.

Nihal KARA : Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Yar. Doç. Dr. Buradaki makalesiyle aynı konuda olan doktora tezi, 1983'te kabul edilmiştir.

Çağlar KEYDER : ODTÜ Ekonomi Bölümü eski öğretim üyesi; halen ABD'nin New York Eyalet Üniversitesi'nde, Binghampton kampüsünde Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi, Assoc. Prof. Dr.. Eserleri : **Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye** (1976), **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923 - 1929** (1982), **Toplumsal Tarih Çalışmaları** (makaleler - 1983).

Cemil KOÇAK : A.Ü.S.B.F.'de Siyaset Bilimi doktora öğrencisi. İnceleme ve tanıtma yazıları daha önce **Tarih ve Toplum** ile **Yapıt**'ta yayımlanmıştır.

Şevket PAMUK : A.Ü.S.B.F. eski öğretim üyesi (Doç. Dr.); halen ABD'de, Villanova Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde Asst. Prof. Mart 1984'te çıkan ilk kitabı **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820 - 1913)**'ten önce, **ODTÜ Gelişme Dergisi**'nin Türkiye İktisat Tarihi Özel Sayıları'nda, **Toplum ve Bilim**'de, **The Journal of Economic History**'de, vb., makaleleri yayımlandı.

Mete TUNÇAY : S.B.F. eski öğretim üyesi, Doç. Dr.. Eserlerinden bazıları : **Türkiye'de Sol Akımlar, Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923 - 1931)**. Mete Tunçay'ın ayrıca, tarih, felsefe ve siyaset bilimi ile ilgili çok sayıda çevirisi ve çeşitli dergiler ile gazetelerde yayımlanmış makaleleri vardır.

Sunuş

Osmanlı İmparatorluğu'ndan bugünkü Türkiye'ye, yani çokuluslu, din ağırlıklı bir yarı-Ortaçağ düzeninden etnik bakımdan oldukça homojenleşmiş, laik bir cumhuriyete geçişe önderlik eden kadrolar arasında, İsmet İnönü'nün benzersiz bir yeri vardır: Bir tek O'nun aktif mücadele hayatı, bu geçişin aşağı yukarı bütün aşamalarını kucakladığı gibi, geçiş ânı'nın kendisinin çok sonrasına, dünyanın ve ülkemizin 1960'lardaki ve 1970'lerin başlarındaki değişik sancılarına kadar uzanıyor. Gerçekten, İnönü'nün askerî ve siyasî kariyerinin bir ucunda, ekonomik yarı-sömürgelikten geçerek tamamen sömürgeleştirilmeye doğru gidiyor gözüken Osmanlı çürümüşlüğünün, parçalanmaya karşı XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında çeşitli cephelerde tekrar tekrar vermek zorunda bırakıldığı, umutsuz, çoğu yenilgiyle biten savaşlar vardır; diğer ucunda ise, Cumhuriyet'in, ifade ettiği olanca ilerlemeye karşın bir türlü nitel anlamda azgelişmişlikten kurtulmuş bir sosyo-ekonomik temele kavuşamamasından ama hep dünya sisteminin bağımlı kutbu içinde yer alırken bir yandan da sınıf yapısının giderek gelişip karmaşıklaşmasından kaynaklanan, 60'lı ve 70'li yılların «sola kayış» çalkantısı... ve buna ayak uyduramayış. Aradaki üç çeyrek yüzyılı ise, Kurtuluş Savaşının Batı Cephesi Kumandanlığı ve Lozan; Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık; 1930'ların büyük dünya krizi koşullarında öne çıkan —ve Türkiye'yi bugünkü görece bütünleşmiş tarım - hafif sanayi - ağır sanayi ilişkileri ile buna tekabül eden görece geniş iç pazarına kavuşturmada önmli bir rol oynayan— devletçilik politikasının uygulayıcılığı ile Tek Parti - «Millî Şef» dönemlerinin donma ve katılaşmalarının temsilciliği; sanat, kültür ve eğitimde atılan cesur hümanist adımlar; 1939 - 1945 hengâmesinde, savaşan taraflar arasında, zaman zaman Almanya'ya küçümsenmeyecek yakınlaşmalardan da geçen bir «denge» arayışı ile Amerikan nüfuz alanı içinde kaldığımız savaş - sonrası yapılanmalar; çokpartililiğin başlangıcı ve zor günlerde muhalefet; 27 Mayıs'ı izleyen koalisyon hükümetleri ve «Ortanın Solu» hareketinin doğuşu dolduruyor. Her şey bir yana, ne muazzam bir serüven! Şüphesiz ki birbiriyle bağlantılı, fakat gene de farklı süreçlerde, ne kadar çeşitli roller! Sosyal içerik bakımından ele aldığımızda, büyük bir burjuva - demokratik devrim hamlesi ile modernleşmeyi tamamlayamayış arasında; İnönü'nün kişiliği ve tecrübelerinin zıt yönleriyle ele aldığımızda, «son Osmanlı paşası» kimliği ile «Cumhuriyet insanı» kimliği arasında, devamlılık *ile* değişim*'in, ne zengin ve karmaşık bir içiçeliği! Bütün bu yönleriyle, bir bakıma yakın tarihimizin kilit adamıdır İnönü; ne yazık ki, kendisi ve dönemi,*

daha doğrusu dönemleri üzerine incelemeler, O'nun bu konumuyla bağdaşmayacak derecede az olduğu gibi, yöntem bakımından da, kişisel anı anlatımları düzeyinin ötesine nadiren geçebilmiş bulunuyor.

Yapıt'ın *elinizdeki 8. sayısı, işte bu düşüncelerle, yaşasaydı 1984'te 100. doğum yıldönümünü görecek olan İnönü ile ilgili makalelere ayrılmıştır. Gerçekte, burada okuyacağınız çalışmaların yalnız bir tanesi, İsmail Arar'ın bir boşluğu dolduran ve bundan sonraki araştırmalarda çok yararlanılacağını düşündüğümüz bibliyografya denemesi, İnönü'nün hayat ve faaliyetinin tamamını kucaklamakta. Elimizdeki diğer ürünlerin doğal odak noktasını ise, İsmet Paşa'nın Cumhurbaşkanlığı'nda geçen 1938 - 1950 yılları oluşturuyor. Bunlardan, Edward C. Clark'ın, Korkut Boratav'ın ve Çağlar Keyder ile Şevket Pamuk'un imzalarını taşıyan üçünün, Varlık Vergisi'nin Türkiye (özellikle İstanbul) burjuvazisinin bileşimi üzerindeki etkileri, daha genel olarak İkinci Dünya Savaşı yıllarının bölüşüm ilişkileri ve nihayet, «Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu» denemesinin neednlerlnin araştırılması bağlamında 1940'ların ikinci yarısında köylülüğün önündeki darboğazın ne olduğunun irdelenmesi gibi, sosyo - ekonomik tarih ağırlıklı olması, mevcut literatürün yukarıda değindiğimiz metodolojik zaafı açısından, kanımızca olumlu bir katkıyı ifade ediyor. Burada, Korkut Boratav'ın küçük fakat yoğun not'unun, özel konusunun dışında, son zamanlarda çok kullanılan «rant ekonomisi» kavramı ve yaklaşımından ayrılmak gibi bir teorik önem taşıdığına da dikkat çekmeliyiz. Clark, Boratav ve Keyder - Pamuk incelemelerini baştan ve sondan çerçeveleyen Cemil Koçak ile Nihal Kara makalelerinin ise, ilkinin bıraktığı yerden ikincisinin başlaması gibi, çok elverişli bir bağlantıları var : Koçak, İnönü'nün Müttefikler ile Mihver arasındaki «denge» politikasının, ülkeyi savaştan korumakla birlikte 1945 sonrasında başka problemlere yol açtığını kaydederken, Kara, çok - partili hayata geçişin konjonktürel etkenleri arasında en ağırlıklısının, tam da bu problemleri aşarak Batı tarafından kabul edilmeyi sağlamak arzusu olduğunu savunuyor. Belki bu iki yazı bir arada, azgelişmiş bir ülkenin kaderinin, hiçbir zaman dış dinamikten bağımsız düşünülmemesi gerektiğine ilişkin bir hatırlatmayı da meydana getirmektedir. Lütfü Erişçi'nin «unutulmuş bir broşür»ünden Gültekin Emre'nin aktardıkları ise, gençliğin 1930'ların ikinci yarısındaki düzeyi hakkında verdiği ipuçlarıyla, Türkiye'nin her şeye rağmen ne kadar büyük bir yol aldığını bir kere daha duyuruyor.*

YAZI KURULU

İsmet Paşanın T.B.M.M.'ndeki Şahsi Dosyasından

Bu dosyadaki belgelerden, biri orijinal, öteki yeni harflere çevrilip daktilo edilmiş (aslı kayıp!) ikisini sunuyoruz.

İlk belge, Kurtuluş Savaşımda kazanılan Zaferden bir buçuk ay sonra, aynı zamanda Garb Cebhesi Kumandanı olan İsmet Paşanın Edirne Mebusu sıfatıyla Meclis Başkanlığına verdiği şu dilekçe (o zamanki yoksulluğu yansıtan bir özelliği, Kâzım Karabekir'e ait bir antetli kağıda yazılmış olması).

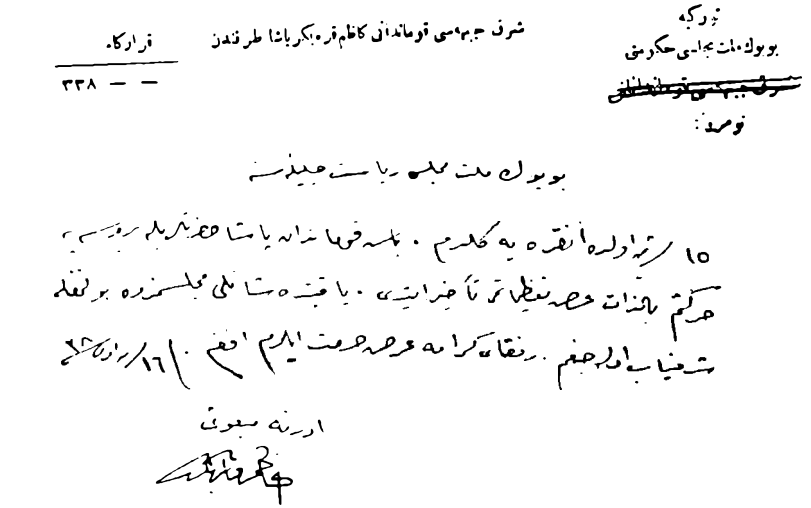

Şark Cebhesi Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından
Karargah /—— 338 (1922)

Türkiye
Büyük Millet Meclisi Hükâmeti
Şark Cephesi Kumandanı (bu satırın üstü çizilmiş)

Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine

15 Teşrinievvelde Ankara'ya geldim. Başkumandan Paşa Hazretleriyle Bursa'ya hareketim, bizzat arz-ı tazimatımı tehir etti. Yakında şanlı Meclisimizde bulunmakla şerefyâb olacağım. Rüfekayı kirama arz-ı hürmet eylerim efendim.

16 Teşdinievvel 38

Edirne Mebusu (imza)

★

Arka sayfamızdaki ikinci belge ise, Cumhuriyetin ilânından hemen sonra yazılmış olmalı. Daha Erdal İnönü doğmamış. Metin yeni harflerle daktiloya çekilirken yer yer dilce sadeleştirilmiş, tarihler de Miladî takvime göre değiştirilmiş. Ama 'Teşrinievvel' 'Kânunuevvel'le karıştırılmış olacak ki, son cümlede Ekim

yerine Aralık yazılmış. Daha sonra (27 Mayıs sıralarında; 11. dönem 1957 - 60 arasıdır), biri metne elyazısıyla Paşanın ileriki milletvekilliklerini de eklemiş.

T. B. M. M. AZASININ
TERCÜMEİHAL KAĞIDI ÖRNEĞİ

126

Adı ve Soyadı	Mustafa İSMET İNÖNÜ	İlmi rütbesi	Fahri Müderris
Babasının ve Anasının adı	Hacı Reşit ~ Cevriye	Mesleki ve işi-gücü	Askerlik ~ Siyaset
Doğum yeri ve tarihi	İzmir ~ 24.Eylül.1884	Yedek Subay ise Şubesi ve Sicil No.su	
Tahsili	Erkânıharp okulu	Evli olup olmadığı, kaç çocuğu bulunduğu	(Ömer ~ Özden) evli, İki çocuklu
Bildiği diller	Almanca, Fransızca ~ İngilizce	Seçimden evvelki iş durumu	General Garp Cephesi Kumandanı
İhtisası	Askerlik ~ Siyaset	Memur olup olmadığı	1 Edirne, 2:5 Malatya 6:8 Ankara, 9:11 Malatya
Eserleri		Mebuslukları	Mebusluğu Edirne

1884 senesi Eylülünün 24.ncu Çarşamba günü İzmir'in Türkyılmaz mahallesinde doğmuştur. Soyu eski bir Türk ailesi olan Kürdü oğullarındandır. Babası Harbiye nezareti muhakemât dairesi mümeyyizliğinden emekli Hacı Reşit Beydir. Annesi Müderris Hasan efendinin kızı CevriyeTemelli dir.

İlk tahsilini Sivasta başlamıştır. bir yıl sonra askeri rüştiyeye girip 1894 de bu okulu tamamladıktan sonra sivas mülkiye idadisine girmiş, ailesinin İstanbula nakli üzerine Haliçioğlu topçu idadisine girmiş ve bu okulu bitirdikten sonra 1900 de topçu harbiyesine geçmiş,1903 de bitirerek mülâzımısani rütbesile askeri hayata başlamıştır.

Bilâhare erkânıharp sınıfına ayrılmış ve erkânıharp rütbesile 1906 da bu okulu bitirmiştir. 1903 de kolağası olmuş,1910 şubatında Yemene gönderilmiş 1912 de Binbaşılığa terfi ettirilmiştir. Balkan harbinde İstanbula gelerek 1913 başlarında büyük karargâhı umumi birinci şubesine memur edilmiştir. [illegible] Borlâda Bulgarlarla başlayan sulh müzakeresine askeri müşavir sıfatile tayin edilmiştir. Bu sıralarda Erkânıharbiye 3.ncü şube müdürü olmuştur.

1914 de Teşkil edilen birinci ordunun erkânıharbiyesine memur edilmiş ve muhtelif tarihlerde kazandığı imtiyaz nişanlarile rütbesi Yarbaylığa(kaymakam) yükseltilmiştir. İkinci ordu kurmay reisliğine tayin edilmiş 1915 de rütbesi Albaylığa yükseltilmiştir.

4.ncü Kolordu kumandanı sıfatile Kafkas cephesine ve 20.nci kolordu kumandanı olarak da Filistin ve Suriye cephelerinde bulunmuştur. Mütarekenin akdinden sonra Harbiye nezareti müsteşarı ve sulh hazırlığı komisyonu reisi olmuştur.

1919 yılında Mozunen Anadoluya gelip tekrar İstanbula dönmüş 16.Mart.1920 tarihinde İstanbulun işgali üzerine 9.Nisan.1920 de Ankaraya gelmiştir. Birinci Büyük Millet Meclisine Edirne Mebusu olarak girmiş Erkânıharbiye Reisliğine seçilmiş Garp cephesi Sinai Gurubu kumandanlığını deruhte etmiştir. Çerkes Ethem müfrezesinin mağlubiyetinden sonra 10.Ocak.1921 de birinci İnönü zaferini kazanmıştır, bu arada Umum Garp cephesi kumandanı tayin olunmuştur. Bu hizmetine mükâfat olarak Mirlivalığa (Paşa) terfih ettirilmiştir.

27.Mart.1921 de İkinci İnönü savaşını kazanmıştır .Müdanya mütareke konferansında Türk Ordusu Başkumandanlığını temsil etti.

21.Kasım.1922 den 24.Temmuz.1923 tarihine kadar devam eden Lozan Konferansına Hariciye Vekili ve Türkiye Başmurahhası olarak katılmıştır.

30.Aralık.1923 tarihinde Cumhuriyetin ilânı tarihinde Hariciye vekilliği uhdesinde kalmak üzere Başvekilliğe Seçilmiştir.

Edirne Mebusu
İsmet

İnönü'nün "Kadro"daki Yazısı

İsmet İnönü'nün aşağıdaki sayfalarda okuyacağınız «Fırkamızın Devletçilik Vasfı» başlıklı yazısı, Cumhuriyetin kuruluşunun onuncu yıldönümünde, Kadro *dergisinin Teşrinievvel 1933 tarihli 22. sayısında, Başvekil İsmet imzasıyla yayımlanmıştı. Yazı, bir çok basın organında tümüyle alıntılanmıştır. Bunlardan biri de, (Hakkı Tarık ve Asım) Us kardeşlerin yayımladığı* Vakit *gazetesinin 10'uncu Yıl sayısıdır (29.10.1933). Aynı sayıda, «Başvekilimizin* Vakit *için yazdıkları»* Yeni Devir *başlıklı bir makalesi de çıkmıştır. Yazıyı buraya, sadece 1933'teki dizgi hatâlarını düzelterek alıyoruz.*

Celâl Bayar'ın İş Bankası'nı kuruncaya değin Sol Kanat İttihatçılardan olmasına ve 1921'de kendisini «Devlet Sosyalisti» diye tanımlamasına karşılık, İsmet Paşa (ve Halk Fırkası) 1930 yılına kadar iktisat politikasında «devletçi» değildi. O tarihte, CHF liberal bir muhalefet partisi (Serbest Cumhuriyet Fırkası) oluşturup karşısına geçerek kendini devletçi ilân etti; korumacılıktan karışmacılığa ve işletmeciliğe doğru gelişmeye başladı.

İsmet Paşa 1930'da, Cumhuriyetin başından beri (1924 - 25' teki birkaç aylık kısa bir dönem dışında) yedi yıldır hep başvekildi. İlk kez, 30 Ağustos 1930'da Ankara - Sivas demiryolu hattını açarken, pragmatik bir yaklaşımla ve «mutedil» (ılımlı) nitelemesiyle devletçiliği benimsedi. Devletçilik, 1931 yılında yapılan CHF'nın ilk programında (II. Kısım/IÇ), «Ferdî mesaî ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadî sahada devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır» diye tanımlandı.

Bir buçuk yıl sonra, 1932 Eylülünde, yine Sol Kanat İttihatçılıktan gelen bir başkası, Mustafa Şeref (Özkan), Atatürk'çe İktisat Vekilliğinden istifa ettirilerek yerine İş Bankası'nın başındaki Celâl Bey getirildi. Atatürk'ün ölümüne kadar uygulanan, klâsik, beş yıllık planlı CHP devletçiliği, soldan özel girişimciliğe dönen İktisat Vekili ile, eskiden bu konularda belirgin bir fikri yokken koşulların zorlamasıyla bir ölçüde sola kayan Başvekilin ortak eseri oldu. İşte, İnönü'nün aşağıda tümünü aktardığımız, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun ricası üzerine Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde Kadro'*da yayımlanan başyazısı, bu rekabet ve zoraki (?) işbirliği bağlamında yorumlanmalıdır.*

Bu yazı dikkatle okunduğu zaman görülecektir ki, «Başvekil İsmet», Marksizmden esinlendikleri iddiasıyla yola çıkarak CHP'ne radikal ve otoriter bir ideoloji kabul ettirmeye çalışan Kadro'*cularla (otoriterlik bir yana!) pek aynı fikirde değildir. Nitekim, onun bu yazısı, günlük basında,* Kadro'*nun iddialarına bir «sed çekme» çabası olarak değerlendirilmiştir. Yine de, «Fırkamızın Devletçilik Vasfı»nın* Kadro'*da yayımlanmış olması, besbelli ki, bu çevreyi destekleme ve yüreklendirme amacına yöneliktir.*

Aradan 51 yıl geçtikten sonra, KİT'lerin mutlaka kâr etmeleri ilkesini savunan bugünkü siyasal iktidara karşı, İsmet Paşanın o zamanki görüşleri, hâlâ anlam taşıyor.

Fırkamızın Devletçilik Vasfı*

İktisatta devletçilik siyaseti, bana her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu gösterdi. Asırların ihmalini telâfi edecek, haksız tahripleri iymar edecek, yeni zamanın çetin şartlarına mukavemet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için, her şeyden evvel, devleti iktisatta yıpratacak âmillerden kurtarmak lâzım geliyordu. Demek ki, iktisatta devletçilik'i, biz, inkişaf yolu takip edebilmek için bir müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir aziymet noktası, bir temel addetmeğe mecbur bulunuyorduk.

Devletçilik'in müdafaa vasıtası olup olmadığı, yedi sekiz seneden beri münakaşa olunmuştur. Fakat son seneler artık bu münakaşa, manasız ve bedihî bir mahiyet aldı. En kuvvetli, en zengin devletler, tasavvur olunamıyacak devlet tedbirleri ile, iktisatlarını müdafaaya ve kurtarmağa çalışıyorlar. Demek ki, bizim, devletçilik'te müdafaa kuvvetini görmüş olmamız, Fırkamız, Cümhuriyet Halk Fırkası için ancak övünülecek bir isabet ve doğru bir karar cümlesinden sayılmak icap eder.

Biz, iktisatta devletçilik'i, inkişaf için ve yeni düzeni kurmak için de feyizli ve müspet bir yol sayıyoruz. Demek istiyorum ki, yalnız müdafaa gibi muhafazakâr bir noktainazardan değil, ilerlemek ve inkişaf etmek gibi genişleyici politika için de müspet ve en müessir vasıta sayıyoruz. - Memleketin muhtaç olduğu sanayii, teşkilâtı, vasaiti, devletin yardımcı nazareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi, safdil olanlar düşünebilir. - Asır, çok amansızdır. Ve, seneler geçtikçe, zamanın insafsızlığı azalmıyor; her hududu aşacak kadar azgınlaşıyor. Geri ve eksik vasait içinde bırakılmış olan kahraman ve

(*) Bu makaleyi Başvekil İsmet Paşa Hz. mecmuamız için lutuf buyurmuşlardır.

büyük bir milletin sanayiini ve iktisadî düzenlerini, devletin bütün vasıtaları ve imkânları ile bir an evvel vücuda getirmek, taşıdığımız vazifelerin en ağırı ve en mühimmidir.

Bu kısa hulâsalarım, iktisatta devletçilik siyasetini, ne kadar inanarak takip ettiğimizi ifade eder ümidindeyim.

★

Devletçilik'in memleket iktisadiyatı üzerindeki faydalı tesirlerinin ekseriya kâfi derecede farkedilmediğini görüyoruz. En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için, mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir.

Subaşında olduğumuz için, bu ihtiyacı hergün görüyorum ve sonra «serbest meslek» in «devletçilik»e rüçhanı için, aynı mevzuların delil olarak zikrolunmasına, şaşıyorum.

Dikkatle vazettiğimiz gümrük himayeleri veya diğer tedbirlerin mevcut olmadığını, bir ân için, tasavvur edebilir misiniz? En kârlı ve verimli bir sanat veya ziraat, bir tek müşteri bulamıyacak kadar, rekabet karşısında perişan olur. Yediğimiz ekmeğin ununu dahi memleket dahilinden alamayız. Osmanlı İmparatorluğu gibi bir misal, henüz hatırlarımızda pek yakındır.

Türlü krizlerden dolayı, en serbest nice müesseseleri, senelerdenberi, sert fırtınalar karşı tutunduran, DEVLET'tir. Ticaret gibi en serbest sahada, dar vaziyete düşen tüccarları (meselâ tütün tüccarlarını) korumak için, hükûmet, geçen senelerde hususî tedbirler almıştır İnhisarlar, her sene hasat zamanında, piyasaya müdahale ederler. Ve, bir sene, «devlet inhisarı» ve «devletçilik» aleyhinde hayalât kuran nice müteşebbisler görmüşümdür ki, mevsiminde inhisarların piyasaya müdahale etmesi için, bütün idraklerini sarfederler.

Devlet şimendiferleri, bazı yerlerde ve bazı mahsuller için, yaktığı kömür parasını çıkarmıyacak kadar ucuz tarife ile nakleder. Devlet elinde olmıyan bir şimendiferin böyle bir tedbir almasına imkân var mıdır?

Bu misallerle, devletçilik aleyhindeki en büyük iddiayı iyzah etmiş oluyorum: Hususî müesseseler daima kârlı çalışırlar ve devlet müesseseleri daima masraflı ve zararlı olur, iddiası. -Bütün memleketin menfaatına tedbir alırken bazan yaktığı kömürün bedelini veya inhisarın varidatını düşünmemek vaziyetinde kalan Devlet, elbette serbest bir bazirgân gibi, bir çok ahvalde kâr etmiyecektir. Bundan daha tabiî ne vardır? Ve zaten devletçilik'in memleket için en büyük bir faydası da, ancak bazı ahvalde bu kadar cesurane tedbirler almasının mümkün olması ile iyzah edilebilir.

★

Devlet, ancak ferdin yapamıyacağı şeyleri yapmağa çalışmalıdır, nazariyesi basiyretle mütalea olunmalıdır. Bir defa, efradın yapabileceği bir şeyi Devletin, bahusus bizim devletimizin yapmaması, şayanı arzudan da fazla bir şey, lâzım bir şeydir. Çünkü,

her şeyden sarfınazar, yalnız maddî vasıta bakımından, yapacağımız işler o kadar çok ve o kadar mühimdir ki, bunlardan, efradın yapabileceği kısmına vesaitimizi dağıtmamak, elbette en makul şeydir. Maahaza, benim kanaatimce, bir işin efrada veya devlete ait olması, o işin talep ettiği vesaitle ölçülemez. Meselenin bütün memlekete alâkası veya hususî menfaatlere terkedilebilmesi ihtimalidir ki, bu hususta karar vermeğe esas olacaktır.

★

Geçen on senede hissi selim ile temiz vatanperverlik, iktisadî hayatta devletçilik siyasetini, bize kendiliğinden yerleştirdi. Biz, bu yolda, İmparatorluğun çok zamanda yapamadığından fazlasını yaptık. Milletin yüzmilyonlarca liralık işleri ve iş şeklinde hazineleri, her noktai nazardan müdafaa ve inkişaf vasıtaları kuruldu, birikti. Artık tecrübe edilmiş bir yolun şuur ve sebat ile yolcusuyuz.

Gelecek on sene nihayetinde, ümit ederim ki, TÜRK DEVLETÇİLİĞİ, memleketteki eserleri ve beynelmilel tesirleriyle, «iktisadiyatta devletçilik anlayışı»nın en mütekâmil ilmi ve şaheseri olarak zikrolunacaktır.

CEMİL KOÇAK

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Cumhuriyetin Barış Politikası

«Türklerin kahramanca mücadelelerini başarılı bir sonuca ulaştırdıktan sonra Atatürk, ufukta harp bulutları görünmeksizin reformlarını ve iç değişikliklerini uygulama şansına sahip olmuştu.

«İsmet İnönü, dünya tarihinin tehdit dolu bir anında iktidara geldi. Bütün samimiyetimle söylüyorum ki, mevcut kriz içinden Türkiye'yi geçirme görevine daha uygun birini tasavvur etmek güç.»

Halide Edib Adıvar, «Turkey And Her Allies», **Foreign Affairs,** Volume: 18, nos 1-4, October 1939-July 1940, s. 449.

GİRİŞ

Yazının başlığında *Cumhuriyet* ve *Barış* sözcüklerinin yanyana gelmesine özellikle dikkat ettim. Amacım, *Cumhuriyet* ile *Barış*'ın birbirinden ayrılmaz bir biçimde içiçe geçtiğini vurgulamak. Cumhuriyet yönetimi sayesinde 60 yılı aşkın bir süredir kesintisiz bir barış dönemi yaşamanın anlamı ve önemi, iyi kavranmalıdır. Bu nimeti, Cumhuriyetten önceki nesiller, düşünebilmek bir yana, hayal dahi edemezlerdi.

Türkiye'nin Cumhuriyet tarihi boyunca savaşa en çok yaklaştığı, yani sözü edilen barış nimetinin ciddi biçimde tehlikeye girdiği dönem, hiç kuşkusuz, İkinci Dünya Savaşı yılları olmuştur. Dönem boyunca Türkiye, savaşan tarafların bir an önce kendi yanlarında savaşa girilmesini talep eden çeşitli ve değişik baskılarını üzerinde hissetmiştir. Bu yazıda, işte bu karışık ve zor dö-

nemde, başta İnönü olmak üzere Türk yöneticilerinin ülkenin savaştan uzak kalması için gösterdikleri çabanın somut olaylarla işlenmiş öyküsü anlatılmaktadır.

Bir ülkenin dış politikası, o ülkenin içinde bulunduğu siyasal güç dengelerinden ayrı olarak değerlendirilemez (ya da, daha doğru bir ifade ile, değerlendirilmemelidir). Türkiye'nin bu dönemde uyguladığı dış politikanın hangi siyasal güç dengeleri içinde ve nasıl belirlendiği, bu yazıda ele alınmamış; ancak yeri geldikçe konu ile ilgili bazı noktalara değinilmekle yetinilmiştir. Dönem boyunca gerek CHP, gerek TBMM ve gerekse yönetimin değişik kademelerinde etkin olan asker - sivil bürokrasi içinde, elbette Müttefik ya da Mihver yanlısı siyasal güçler vardı. Bu güçlerin etkinlikleri, savaşın aldığı biçime göre artmış ya da azalmıştır. Ancak söz konusu grupların dış politika oluşturmak konusunda savaşın herhangi bir aşamasında tek başlarına yeterli siyasal güce sahip olduklarını belirtmek, mümkün değildir. Bu yönde ileri sürülebilecek bir görüşün hayli abartılmış olacağını kaydetmek gerekir.

Sonda söylenmesi gerekeni başta söyleyecek olursak, İnönü dönemin dış politikasının oluşturulmasında mutlak söz sahibi olmuştur. Bu anlamda, dönemin dış politikasında karar mekanizması her zaman monolitik bir yapı göstermiştir.

Bu yazı, savaş yıllarında Türk dış politikasının hangi amaçlar, görüşler ve düşüncelerle oluşturulduğunu ve ne gibi koşullar altında uygulandığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Burada esas sorun, bu dönemde, başta İnönü olmak üzere dış politikadaki karar mekanizmasında etkin olan yöneticilerin dünyayı nasıl gördüklerini, yorumladıklarını, ülkenin savaşa girmemesi için hangi politika alternatiflerini ve niçin seçtiklerini, bizzat sözkonusu politikayı oluşturan ve uygulayan siyasal kadrolar açısından tasvir edebilmektir.

SAVAŞ ÖNCESİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı seçilerek yeniden iktidara geçtiği sırada, bir büyük savaşın yakında çıkabileceğini tahmin ediyordu[1]. Zaten bu öngörü dünyada pek çok yönetici tarafından da paylaşılmaktaydı. Asıl sorun, savaşın çıkıp çıkmayacağı değil, fakat ne zaman, nerede ve nasıl patlak vereceğiydi. İnönü, bir savaş anında Türkiye'nin güvenliğinin ancak İtalya ve müttefiki Almanya tarafından tehdit edilebileceği görüşündeydi. Bu tehdidi önlemek için, ülkenin Batılı müttefiklerin (İngiltere ve Fransa'nın) yanında, Mihvere (Almanya ve İtalya'ya) karşı olan, içinde henüz Sovyetler Birliği'nin de bulunduğu, devletler grubuna katılması gerektiğini düşünüyordu[2]. Burada, Sovyetler Birliği'nin savaşın çıkışından kısa bir süre öncesine değin, Mihvere karşı Batılılarla askerî bir ittifaka girmek üzere uzun görüşmelerde bulun-

(1) Metin Toker, «İnönü'nün Hatıra Defterinden Sayfalar», **Hürriyet**, (12 - 31.1.1974).

(2) **İkinci Dünya Savaşı Yılları** (y.y); Kuneralp (1982).

duğu önemle hatırlanmalıdır. Ünlü Molotov - Ribbentrop paktı öncesinde, Sovyetler Birliği henüz Batıya hayli yakındır; söz konusu politika, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Terentiev'in yerine 1939 yılı ilkbaharında Molotov'un geçmesi ile değişecek ve ancak bundan sonra, Sovyetler Birliği ile Almanya arasındaki ilişkilerde hızlı bir yakınlaşma olacaktır.

Kesin, net ve açık tutumunu Doğan Avcıoğlu'da bulan bir görüş, Türkiye'nin Atatürk döneminde Batıdan uzak, Sovyetler Birliği'ne yakın ve tarafsız/bağlantısız bir dış politika izlediği yolundadır. *Milli Kurtuluş Tarihi*'nde, söz konusu görüşün açık anlatımına rastlanabilir. Avcıoğlu'na göre, Türkiye'nin Atatürk döneminde izlediği (ve övülmesi gereken) dış politika çizgisi, İnönü döneminde temelinden (ve yerilmesi gereken biçimde) değişmiştir. Bu dönemde (ki, «tarihî dönüm noktası» olarak 1939 yılı, yani Türkiye'nin Batı ile ittifakı kabul edilmektedir) Batı yanlısı ve Sovyetler Birliği'nden uzak bir politika izlenmiştir... Oysa bu görüşün Türk dış politikasının hayli basitleştirilmiş bir anlatımı olduğu, artık kabul edilmelidir. Daha Milli Mücadele yıllarında, yani Batılılarla savaşıldığı sırada dahi, Ankara Hükümetinin İngiltere'ye karşı İtalya ve Fransa ile daha yakın ilişki içinde bulunduğu; Cumhuriyetin ilk yıllarında her ne kadar Sovyetler Birliği ile —Milli Mücadele yıllarından beri süren— yakın bir ilişki içinde olunduğu doğru ise de, sözkonusu ilişkilerin, Batılı devletlerle daha yakın ilişkilere girilmesi yolundaki istekleri ortadan kaldırmadığı ve Lozan - sonrası dış politika sorunlarının tedricen çözülmesi ile de 1930'lu yılların başından itibaren Batılılarla olan gerek siyasal ve gerekse ekonomik ilişkilerde gözlü görülür bir yakınlaşmanın meydana geldiği; hele hele 1930'lu yılların ikinci yarısında, sözkonusu ilişkilerde rastlanan yakınlaşmanın Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri dahi gölgede bıraktığı, açıkça belirtilmelidir. Türkiye'nin Atatürk dönemindeki temel dış politikası, iyi komşuluk ilişkileri ve bölgesel savunma ittifakları (Balkan ve Sâdâbât Paktları) kurulması idi. Bölgesel savunma ittifakları kurulması politikasının, Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle de 1920'li yıllarda izlenen, bölgesel anlaşmalar yoluyla barışın korunması ve güçlenmesi politikasına, bir ölçüde uygun olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında, İnönü'nün düşüncesinin Türkiye'nin Atatürk döneminde, özellikle de 1930'lu yılların ikinci yarısında izlediği dış politakaya aykırı olduğu söylenemez; hattâ tam aksine, onun tutarlı bir devamı olduğu dahi belirtilebilir. Türkiye, Atatürk döneminde de, İnönü döneminde de temelde Batı tercihli bir dış politika izlemiştir. Bu anlamda, tek - parti döneminde izlenen Türk dış politikasının alt aşamalarının katı çizgilerle birbirinden ayrılması pek de mümkün görülmemektedir. Tek - parti dönemi boyunca dış politikada bir farklılaşmadan çok, bir süreklilikten ve bütünsellikten söz etmek daha uygun ve gerçekçi olacaktır. 1939 yılındaki «tarihsel tercih» ya da «tarihsel dönüm noktası», aslında çok daha önce oluşmuş bir tercihin ve kararın sonucudur.

1939 yılının kış aylarında, dış politikada izlenmesi gereken yol çok basit görünüyordu: Mihverin Avrupa'da ve Balkanlar'da yayılma arzularına karşı, Batılı müttefikler ile Sovyetler Birliği'nin görünürde kurmaya çalıştıkları bloka katılmak ve blokun kurulmasına katkıda bulunmak. Hattâ Türkiye, bir yandan Batılı müttefikler, diğer yandan Sovyetler Birliği ile ittifak bağları kurmaya çalışırken, aynı zamanda Batılılar ile Sovyetler Birliği arasında kurulması öngörülen askerî ittifakı da kolaylaştırıcı bir işlev gördüğüne inanmaktaydı. İlkbahar aylarında Avrupa'da ve Balkanlar'da meydana gelen yeni siyasal ve askerî gelişmeler (Almanya'nın Mart ayında Çekoslovakya'yı ve İtalya'nın da Nisan ayında Arnavutluğu işgali), Türkiye'nin bu yöndeki girişimlerini hızlandırdı. Bu olayların etkisi ile, Türkiye'nin Batılı müttefiklerle bu sırada zaten hayli yakın olan ilişkilerinde kayda değer somut gelişmeler görüldü: Önce Mayıs ayında İngiltere ile askerî ittifaka yönelik bir Ortak Deklarasyon; ardından Haziran ayında, Hatay sorununun Türkiye lehine çözüme kavuşması üzerine, Fransa ile aynı biçimde bir Ortak Deklarasyon yayınlandı. Bunların yanısıra, aynı amaçla Sovyetler Birliği ile görüşmeler de sürmekteydi. Bu sırada bütün göstergeler, Mihvere karşı geniş bir «barış cephesi»nin doğacağına işaret ediyordu. Hattâ bu cephenin, Mihvere güçlü bir baskı oluşturarak, barışı koruyabilmesinin dahi mümkün olabileceği düşünülmekteydi.

Oysa uluslararası siyasî ilişkilerde bu tür iyimser beklentiler yaratan hava, yalnızca görünüştedir: Ağustos ayı sonlarında Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Saldırmazlık Paktı, bütün dünyaya bu beklentilerin aslında gerçekle bir ilgisi bulunmadığını göstermiş oldu. Sovyetler Birliği ile Batılılar arasında süren görüşmelerin olumsuz sonuçlanmasının nedenlerini şöyle özetlemek mümkündür: Batılılar, Almanya'ya karşı izlenen uzlaşmacı/yatıştırıcı politika ile, Almanya ile Sovyetler Birliği'ni karşı karşıya getirmeyi amaçlamışlardı. İngiltere'nin amacı, Almanya'yı doğuya, yani Sovyetler Birliği üzerine sevk edebilmekti. Sovyetler Birliği bu politikanın ve arzu edilen sonuçlarının farkındaydı ve bu nedenle de Batılılara karşı güven duymuyordu. Molotov'un Dışişleri Bakanı olmasıyla da, Batı ile olan görüşmeler sürüncemede bırakılırken, Sovyetler Birliği asıl Almanya ile olan ilişkilerine önem vermeye başlamıştır. Bunun sonucunda Sovyetler Birliği, Batılıların kendisine karşı yapmak istediklerini yaptı ve «ustaca bir manevra» ile Batılılara karşı Almanya ile anlaştı. Ancak Berlin - Moskova paktı, Moskova'nın gözünde, bazen sanıldığı gibi, geçici bir anlaşma değildi; tam tersine, geniş kapsamlı bir dış politika çerçevesinin önemli bir halkasını oluşturmaktaydı.

Bütün bunlar bir yana, bu olayın yarattığı şaşkınlık ve tedirginliğin en çok yaşandığı yerlerden biri, hiç kuşkusuz Türkiye idi. Gerçi resmî görüntü hiçbir şeyin değişmediği ve değişmeyeceği doğrultusundaydı, ama bunun da gerçekle bir ilgisi olduğu söylenemezdi[3]. Aslında, savaşa birkaç gün kala, Türkiye'nin uzun

(3) Barutçu (1977); Us (1966).

zamandır uğraşarak kurmaya çalıştığı ittifak sistemi tam ortasından ikiye ayrılmıştı: Bir yanda Batılı müttefikler kalmıştı, diğer yanda ise Almanya ile anlaşmış görünen Sovyetler Birliği. Türkiye ise, kelimenin tam anlamı ile ortada kalmış bulunuyordu. Mihvere karşı ortak bir «barış cephesi» kurulması planı, sonuçta artık uygulanamaz hale gelmişti. Tabii «dostluk» bittiği için artık herkes birbirini suçluyor; ancak başarısızlıkta suç kimin olursa olsun, somut gerçek değişmiyordu.

İnönü artık bir «yol ayrımı» önünde idi: *Ya,* şimdiye dek izlenen yöne devam edilecek ve Türkiye, Sovyetler Birliği olmaksızın, Batılı müttefikler yanında yer alacak; *ya,* Almanya ile olan anlaşmasına aldırmaksızın, Batılı müttefikler grubundan ayrılıp Mihvere yakın bir konuma geçmek anlamına gelecek biçimde, Sovyetler Birliği ile bir ortaklığa girilecek; *ya da,* o zamana dek olduğu gibi, herhangi bir askerî ittifaka girmeksizin bağlantısızlığı korumaya devam edilecekti. İnönü'nün bir karara varması gerekiyordu, hem de acilen. Eğer (Dışişleri eski bakanı ve o sıradaki Londra büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'ın iddia ettiği gibi) Balkan Antantı gerçekten Mihverin Balkanlar'dan gelebilecek bir saldırısı olasılığına karşı ülkenin güvenliğini koruyabilecek güçte olsaydı, o zaman son şıkkın tercih edilmesi mümkün olabilirdi. Ancak Balkan Antantı gerçekte bu işlevi görebilecek durumda değildi. Öncelikle, antlaşmadaki, bir Balkan devletinin (uygulamada, Antant'ın dışında kalmış olan Bulgaristan'ın) bir başka Balkan devletine saldırısı halinde, antlaşmaya taraf diğer Balkan devletlerinin (Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Türkiye'nin) saldırgana karşı ortak askerî müdahalede bulunacaklarını öngören, askerî ittifaka yönelik hüküm, Balkan devletleri dışından gelebilecek saldırılara karşı bir yükümlülüğü içermemekteydi. Dolayısıyla bu boşluk nedeniyle, Mihverin Balkanlar üzerinden gelmesi muhtemel bir saldırısına karşı ortada Türkiye açısından bir güvence bulunmamaktaydı. Her ne kadar Ankara, bu yönde bir yükümlülüğün de antlaşmada yer almasını sağlamak için, gerek savaştan önce ve gerekse savaşın çıkışından hemen sonra girişim ve çabalarını sürdürmüşse de, bu alanda somut bir sonuç almak mümkün olamamıştır. Bu başarısızlığın altında yatan temel neden, Balkan Antantı'nnı Avrupa'da meydana gelen siyasal ve askerî güç dengesine göre bir parçalanma göstermesiydi: Bu sırada, Türkiye ile Yunanistan Batılı müttefiklere, Romanya ile Bulgaristan Mihvere daha yakındı; Yugoslavya ise, Mihver ile müttefikler arasında henüz kararsız bir durumdaydı. Bu parçalanmış yapıdan (hele hele Türkiye'nin arzu ettiği biçimde askerî bakımdan Mihvere karşı koyabilecek) etkin bir örgütlenme sağlamak, görüldüğü gibi, çok zordu, hattâ mümkün değildi.

İnönü, ilke olarak, Batılı müttefiklerin yanında yer almayı kabul etti; bu yoldan geri dönülmeyecek ve Mihver tehdidine karşı Batılı müttefiklerin askerî desteğinin sağlanmasına çalışılacaktı. Ancak İnönü, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere de çok önem veriyordu. İnönü, müttefik gruba katılırken, Sovyetler Birliği'ni tamamen dışarıda bırakmak istemiyor; Sovyetler Birliği ile

de bir uzlaşma/antlaşma fırsatı yakalamak istiyordu. Dolayısıyla birinci ve ikinci şıkları birlikte ve aynı anda uygulamaya çalışacaktı[4]. Ancak bunun ne denli güç bir iş olacağı da bilinmiyor değildi. Almanya ile anlaşan Sovyetler Birliği ile anlaşmak, Türkiye'nin bir tehdit olarak gördüğü İtalya ve Almanya ile uzlaşmasını, hattâ anlaşmasını, bir ölçüde nesnel olarak zorunlu kılmaktaydı. Müttefikler ile bir askerî ittifaka girmekte olan Türkiye'nin ise, Almanya ve Sovyetler Birliği ile nasıl uzlaşabileceğine ilişkin soruya hiç kimse doyurucu bir yanıt bulamıyordu. Gerçekte, bu yöndeki girişimlerden olumlu bir sonuç alınabileceği konusunda derin kaygı ve kuşkular mevcuttu[5].

SAVAŞIN İLK DÖNEMİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1939 - 1941)

Savaş başladıktan hemen sonra Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Sovyetler Birliği ile bu güç sorunları çözmek ve aslında Batılı müttefikleri değil de Mihveri hedef alan bir askerî ittifak imzalamak amacı ile Moskova'ya gitti. İnönü, bu sırada gerçekten de Sovyetler Birliği ile anlaşmayı ve Sovyetler Birliği'nin —Türkiye'nin de içinde bulunacağı— Batı ittifakı içinde yer almasını kuvvetle arzu ve ümit ediyordu. Moskova'nın bu konuda Ankara nezdindeki girişimleri de sözkonusu ümidi artırıyordu. Bu sırada resmi hava hâlâ iyimserdi; oysa Eylülde Sovyetler Birliği Almanya ile anlaşarak Polonya'nın doğusunu çoktan işgal etmiş ve Baltık devletlerini (Estonya, Litvanya ve Letonya'yı) topraklarına katmıştı bile. Görüşmeler bu olumsuz gelişmelerin ardından başladı ve daha görüşmelerin başında iki tarafın niyetlerinin tamamen farklı olduğu açığa çıktı: Sovyetler Birliği, Türkiye'nin izlediği politikanın tam aksine, askerî ittifakın Mihvere karşı değil de, Batılı müttefiklere karşı olmasında direnmekteydi. Sovyetler Birliği, bir çatışma halinde ittifakın kendisini Mihvere karşı bir yükümlülük altına sokmamasını istiyordu. Bu durumda, görüşmeler uzun sürmekle birlikte, tabii olarak sonuçsuz kalmıştır. Moskova, Berlin ile olan paktı o derece sürekli bir politika olarak görmekteydi ki, bu sırada Batı ittifakından kesin olarak koptuğu gibi, bu politikayı Türkiye ile olan ilişkilerinde de uygulamaktan çekinmedi. Moskova, Almanya ile anlaştığından, artık kendisini bu devlete karşı askerî bakımdan yükümlülük altına sokacak bir anlaşmayı gereksiz görmekteydi. Hattâ buna ek olarak, Türkiye'nin Batı ittifakından ayrılıp kendisinin ve Almanya'nın yanında kesin olarak tutum almasını sağlamak için de, Berlin ile işbirliği yaptı.

Gerçi resmî görüntüde değişen bir şey olmadığı ve olamayacağı belirtiliyordu; ama İnönü, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerde bundan böyle artık bir nitelik değişikliği olduğu görüşündeydi.

(4) Soysal (1981); **Olaylarla Türk Dış Politikası** (1977); Erkin (1968); Kuneralp (1982).
(5) Barutçu (1977); **İkinci Dünya Savaşı Yılları** (y.y).

Hemen herkes, herkesi birden tatmin eden bir «orta yol politikası»nın bu koşullar altında başarılı ve mümkün olamayacağının farkına vardı. Bunun üzerine, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere azamî itina göstermek ana düşüncesi ile, Ekimde Türk - İngiliz - Fransız İttifakı imzalandı.

Antlaşmaya göre; Türkiye'nin bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğraması durumunda, İngiltere ve Fransa Türkiye'ye tüm olanakları ile yardım edeceklerdi. Eğer İngiltere ve Fransa bir Avrupa devleti tarafından Akdeniz'de savaşa yol açan bir saldırıya uğrarlarsa, bu kez Türkiye bu devletlere tüm olanakları ile yardım edecekti. Bir Avrupa devletinin saldırısı sonucunda Türkiye'nin Akdeniz'de savaşa girmesi durumunda, İngiltere ve Fransa tüm olanakları ile Türkiye'ye yardım edeceklerdi. Fransa ve İngiltere, Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantiler nedeni ile savaşa girdikleri takdirde, Türkiye bu iki devlete tüm olanakları ile yardım edecekti. Ancak eğer bu iki devlet —antlaşma hükümleri dışında kalan— bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğrarsa, bu kez Türkiye tarafsız kalacaktı. Antlaşmanın canalıcı önemdeki protokol maddesi, askerî ittifak yükümlülüklerinin Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile bir çatışmaya hiçbir biçimde sürüklemeyeceğine ilişkin çekince («Sovyet Çekincesi») idi[6].

Alman ordusu Polonya ordusunu kısa zamanda yenilgiye uğrattı ve Sovyet ordusunun da yenik Polonya ordusunun boşalttığı doğu Polonya'yı işgal etmesi ile, Polonya fiilen haritadan silindi. Bu, aslında pek de beklenmeyen bir sonuç olmadı, çünkü Polonya'ya müttefik askerî yardımı, coğrafi nedenlerle zaten mümkün değildi. Almanlar Polonya ordusunu kolayca yenmişlerdi, ama bu henüz önemli bir başarı sayılamazdı. Asıl belirleyici savaş alanı «batı cephesi»ndeydi ve hiç kuşkusuz Alman ordusu, müttefik orduları karşısında aynı başarıyı yineleyemeyecekti. En azından müttefik ve müttefik yanlısı ülkelerde genel beklenti buydu. Türk basınında da «batı cephesi»nde başarılı bir müttefik saldırısı beklentisi haftalarca sürdü, ancak uzun süre «garp cephesinde yeni bir şey» olmadı. Kış ayları sakin geçti ve Alman ordusu birdenbire Nisanda Danimarka ve Norveç'i işgal etti. Bununla da kalmadı; Mayısta Hollanda, Belçika ve Luxemburg'u işgal etti ve bu topraklar üzerinden saldırıya geçerek Fransa'ya girdi. Alman ordusu Paris önlerine geldiğinde, bu kez İtalya müttefiklere karşı savaşa girdi. İtalya'nın savaşa girişi Türk dış politikası açısından önemli bir kararı da gündeme getirmekte idi: İttifak antlaşmasına göre, Türkiye'nin müttefiklere askeri bakımdan yardım etmesi ve savaşa girmesi gerekmekteydi. Çünkü savaş Akdeniz'e inmişti. Tabii müttefikler hemen Türkiye'den, daha birkaç ay önce üstlendiği yükümlülüğünü yerine getirmesini resmen talep ettiler.

Aslında işin başında hiç kimse, olayların bu biçimde gelişebileceğini öngörmemişti. Alman ordusunun bu denli kısa zamanda Fransız ordusunu tamamen çökertmesi; Avrupa'daki siyasi ve

(6) **Olaylarla Türk Dış Politikası** (1977); Gürün (1983).

askerî güç dengesini hiç umulmadık biçimde temelinden değiştirmesi; Mihverin kıta Avrupasını hemen hemen tamamen eline geçirmesi, bütün tahminleri altüst etmişti.

Fransa'nın yenilgisi, gerek CHP ve gerekse TBMM'de —Üçlü İttifak Antlaşması imzalandığı sırada— etkinliği hayli fazla olduğu anlaşılan müttefik yanlısı grubun çevresini daraltmıştı; bununla birlikte Recep Peker ve bazı arkadaşları, —CHP Meclis Grubu'nda— ülkenin bu sırada İngiltere'nin yanında savaşa girmesini talep ettiler ve —savaşa girmemek için— öne sürülen «mazeret»in de geçerli olamayacağını belirttiler [7].

Açıkçası Türkiye, hiç de beklemediği bir durumla karşı karşıya kalmıştı: İşin başında yalnızca kendi güvenliğini sağlamak amacıyla müttefiklerin yanında yer almıştı. Bu ittifak Mihverin Türkiye'ye saldırmasına engel olabilirdi; ya da hiç olmazsa bir saldırı halinde Türkiye yalnız kalmayacak ve yanında müttefik askerî gücünü bulabilecekti. Hiç olmazsa Türk yöneticiler böyle düşünüyorlardı. Ancak şimdi durum tamamen ve tam aksi biçimde değişmişti: Türkiye, hiç de düşünmediği bir şeyi yapmak, askerî bakımdan yenilgiye uğrayan müttefikine yardım etmek zorunda kalıyordu. Bu da, savaşa girmek anlamına gelmekteydi. İnönü, şimdi de ülkenin aslında bir saldırıya uğramaktan kaçınmak için girdiği bu pakt nedeni ile savaşa girmek zorunda kalmasından kaçınmak istiyordu; İnönü, savaşa girmeyi hiç düşünmemişti ve düşünmüyordu da. İnönü'nün politikasının hedefi, ülkeyi *her ne pahasına olursa olsun* savaştan uzak tutmaktı. Türkiye bir saldırıya uğramadığı sürece savaşa katılmayacaktı; çünkü onun gözünde, Türkiye'nin ne yeni yeni kazanmak istediği ve ne de elinden çıkmaması için korumaya çalıştığı sömürge toprakları vardı. Dolayısıyla, herhangi bir grubun yanında bir başka gruba karşı savaşmakta da hiçbir çıkarı yoktu. İnönü başta olmak üzere hemen hemen tüm yöneticiler, yeniden genişlemek uğruna girişilen Harbî Umumî macerasını ve ülkenin/halkın çektiği acıları yakından tanıyor, biliyorlardı. Dolayısıyla, bu konuda en küçük bir riske dahi girmek istememelerinden daha tabii ne olabilirdi?

Hedef bir kez saptandıktan sonra, şimdi sıra, bu *stratejik hedefi* başarılı kılacak *taktikler* düzenlemekteydi. Savaşın ilk döneminde bu taktik «Sovyet Çekincesi» olarak belirlendi; müttefiklere, savaşın bu aşamasında Mihvere savaş ilânının ülkeyi Sovyetler Birliği ile çatışmaya sokabileceği gerekçesi resmen iletildi. Bu gerekçe, gerçi taktik anlamda *mazeret* öne sürmekti, ama bir gerçeklik payı da taşımaktaydı. Gerçekten de İnönü, Türkiye'nin bir savaş anında Sovyetler Birliği tarafından saldırıya uğrayabileceğinden ciddi olarak kaygı duyuyordu. Ne olursa olsun, sonuçta Türkiye savaşa girmiyor ve İngiltere iki müttefikini birden aynı anda yitiriyordu. Müttefik olarak Türkiye'nin savaşa girmekten kaçınması, ayrıca bir Alman başarısı olarak da değerlendirildi. Sonuçta, ittifak antlaşmasının ne ölçüde geçerli olduğu, hat-

(7) Us (1966); Barutçu (1977).

tâ artık geçerli olup olmadığı dahi, pratikte yalnızca bir yorum sorunuydu[8].

Fransa savaşı da kısa zamanda Almanya'nın üstünlüğü ile bitti; bundan sonra Almanya İngiltere'yi istila etmek istedi ise de, bunu başaramadı. Bununla birlikte, «batı cephesi»ndeki Alman askerî başarısı ve gücü Türk dış politikasını yakından etkiledi. Böylece, askerî gücün siyasal - diplomatik ve ekonomik ilişkileri doğrudan ve yakından etkilediği de görülmüş oldu. Bunun sonucunda, Almanya'ya karşı olan tutumda bir yumuşama belirdi. Gerçi İtalya hâlâ en tehlikeli düşman kategorisindeydi, ama Almanya artık farklı değerlendiriliyordu. Almanya'ya karşı soğuk ve sert politika terk edildi; ilişkilerde bir yumuşama ve yakınlaşma belli - belirsiz başlamış oldu.

1941 yılı kış aylarında, asıl siyasal - diplomatik savaş Balkanlar'da olmaktaydı Hem Mihver hem de İngiltere, Balkan devletlerinin kendi yanlarında yer almasını sağlamaya çalışıyorlardı. Ancak bu mücadeleden de yenik çıkan, yine İngiltere oldu : Önce Romanya ve Bulgaristan ve bir süre sonra da —Alman saldırısı ve işgali sonucunda— Yugoslavya, Mihvere katıldılar. Mihverin buradaki asıl sorunu, 1940 yılının sonbaharında Yunanistan'a saldırmış olan İtalyan ordusunun uğradığı ve ciddî boyutlara ulaşan yenilgiydi. Alman ordusu olmaksızın İtalya'nın tek başına bir varlık gösteremeyeceği, bir kez daha anlaşılmıştı.

İnönü, ülkenin savaştan uzak kalabilmesinin, askerî güç merkezleri (İngiltere, Almanya ve Sovyetler Birliği) arasında bir *denge politikası* izlemekten geçtiğini düşünüyordu. Türkiye'nin coğrafi ve stratejik durumu, ona bu *güç dengesi oyununu* sürdürmek fırsatını vermekteydi. Dolayısıyla İnönü, askerî bakımdan güçlenerek ülkesini kendi yanında savaşa sokabilmek için baskıda bulunan askerî bloka karşı, diğer blokun desteğini almak suretiyle, bu olanağı değerlendirmek istedi.

Almanya'nın 1941 yılının kış ve ilkbahar aylarında tüm Balkanları işgal etmesi, bu politikanın daha belirgin biçimde açığa çıkmasına yol açtı. Türkiye İngiltere'ye karşı, dış politikasını, savaşın bu döneminde bir müttefik olarak görevinin Mihveri kışkırtıcı davranışlardan ve Almanya ile bir askerî çatışmadan kaçınarak, Alman ordularını kendi sınırında durdurmak ve bu sayede de Alman ordusunun Orta ve Yakın Doğu yolunu tıkamak olduğu biçiminde savunmaktaydı. Aslında İngiltere, müttefikine yardım edecek gücü olmadığından ve Türkiye'nin ağır baskı altında tamamen Mihver etkisine girebileceği endişesinden dolayı, bu politikayı «ehven-i şer» olarak kabul etmek zorunda kalmıştı. Almanya da o ân için, müttefiklerden koparak kendisine karşı daha yumuşak bir dış politika izlemekte olan Türkiye'nin bu tutumu ile yetinebilmekteydi. Burada belirtilmelidir ki, Alman or-

(8) Kuneralp (1982); Gürün (1983); **İkinci Dünya Savaşı Yılları** (y.y); Barutçu (1977).

dusunun Balkanlara inmesi, Türkiye'de de Alman yanlısı siyasal grupların etkinliklerinin artmasına neden olmuştur[9].

Bu arada, Mart ayındaki İnönü - Hitler mektuplaşması ile, Türk - Alman Saldırmazlık Paktı Antlaşması'nın imzalanması için bir hayli yol da alınmıştı. Tabii bu konuda tarafların hesapları birbirinden çok farklıydı: Almanya bu sırada, yakında başlayacak olan doğu seferi için hazırlık yapmaktadır. Sovyetler Birliği saldırısı sırasında, söz konusu antlaşma ile güney sınırından emin olabilecektir. Hem zaten Sovyetler Birliği'nin muhtemel yenilgisinden ve bu suretle de Orta ve Yakın Doğu'ya inebilecek Alman ordusunun askerî başarılarından sonra, Türkiye'nin zorunlu olarak Mihvere katılması da beklenmektedir. Dolayısıyla Almanya, Sovyetler Birliği saldırısı sonucunda bir taşla birden çok kuş vurabileceğini hesap etmektedir. Türkiye ise, antlaşma ile Alman saldırısını geçiştirebileceği ümidindedir. Bu, ancak kısmen doğrudur; çünkü Alman saldırısının yönü kesin olarak tayin edildikten *sonra* antlaşma görüşmeleri başladığından, bu alanda Türkiye'nin elinden pek de bir şey gelmezdi: Karar insiyatifi Berlin'in elinde bulunuyordu. Berlin'in kararı ise öncelikle ve derhal Sovyetler Birliği'ne saldırmak yönünde olmuş ve bu hedef doğrultusunda Ankara ile bir saldırmazlık antlaşması öngörülmüştü.

Bu antlaşma ile, cidden garipsenmesi gereken bir durum ortaya çıkmıştı: Şimdi Türkiye, Almanya ile savaşmakta olan İngiltere ile müttefikti, İngiltere'nin yakında müttefiki olacak olan Sovyetler Birliği ile arasında saldırmazlık paktı vardı; ve nihayet, Almanya ile de bir saldırmazlık ve dostluk paktı imzalamıştı. Bu karmaşık antlaşmalar zinciri içinde hangi antlaşmanın daha önce geldiği (ya da gelmesi gerektiği) sorunu ise, hukuksal değil, fakat tam anlamı ile siyasal bir sorundu.

Her halükârda, Haziran ayının sonlarına doğru imzalanan antlaşma ile Türkiye, denge politikasını sürdürmek şansına sahip olabilmiştir.

SAVAŞIN İKİNCİ DÖNEMİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1941 — 1943)

Almanya'nın 1941 yılı Haziranında Sovyetler Birliği'ne saldırısı ile, savaşın aldığı biçim temelden değişti: Önce, Almanya ile tek başına savaşmakta olan İngiltere, sonunda kendisine bir ortak bulabildi. Hiç kuşkusuz Türkiye de rahatladı: O zamana dek derinden derine ciddi bir tehdit olarak görülen Alman - Sovyet işbirliği kuşku ve kaygısı, kendiliğinden ortadan kalkmış oldu.

Ancak bu kez, Türkiye'nin üzerindeki müttefik (İngiliz ve Sovyet) baskısı da arttı. Müttefikler Türkiye'nin bu sırada Almanya ile olan yakın ilişkilerini hoş karşılamıyorlardı. Hattâ Moskova, Almanya'ya o zamana dek hiç görülmemiş ölçüde yakın olduğu görülen ve hattâ Almanya ile anlaşan bir Türkiye'nin,

(9) Us (1966); Barutçu (1977); Glasneck (y.y); S.S.C.B. Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü (1977).

kendi üzerine herhangi bir zamanda saldırabileceğini ya da Alman ordusuna transit geçiş izni dahi verebileceğini düşünerek, tedirgin oluyordu. Bu sırada Türkiye'de Alman yanlısı grubun siyasal etki alanını hızla genişletmeye başlaması, Alman ordusuna Anadolu toprakları üzerinden transit geçiş izni verilmesi talepleri, Alman gemi ve denizaltılarının Boğazlardan serbestçe geçmekte oluşları, Türkiye'de Turancı siyasal grupların artan etkinlikleri ve gerek Türk ve gerekse Alman Hükümeti ile resmi ve gayriresmi ya da bazen gizli ilişkilere girmeleri gözönüne alındığında, Sovyetler Birliği'nin endişelerinin abartılmış olmadığı kendiliğinden anlaşılır[10].

Kısa zamanda «doğu cephesi»nden ardı ardına gelmeye başlayan Alman askerî başarı haberleri, tabii Türkiye'nin siyasal tutumunu da derinden etkiledi. Unutulmasın ki, Alman - Sovyet savaşı bir yönden de, Türkiye'nin o zamana dek müttefik baskılarına karşı kullandığı gerekçeyi («Sovyet Çekincesi» gerekçesini) ortadan kaldırıyordu. Kaldırıyordu ama, müttefiklerin de artık Türkiye'den savaşa girmesini talep edecek güçleri yoktu. Her iki müttefik de (İngiltere ve Sovyetler Birliği) ancak kendi topraklarını savunabilecek durumdaydı, hattâ bu bile bir ölçüde kuşkulu görünüyordu. Onlar için Türkiye'nin Mihvere daha fazla yaklaşmaması şimdilik yeterliydi. O zamana dek Türkiye'nin «doğu cephesi»nde güney sınırını güven altında tutması ile yetinebilen Berlin ise, askerî gücünün ve başarılarının verdiği atılımla, artık bununla tatmin olmuyordu. Almanya, Türkiye'nin, askerî başarılarını görerek ve bundan etkilenerek kendi yanında savaşa girmesini ya da en azından kendisine askerî kolaylıklar sağlamasını bir an önce istiyordu.

1941 yılı sonunda Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girişi, Alman ordusunun ve Mihverin başarılarını önlemeye yetmedi. Almanya, Türkiye'nin savaşa katılmasını sağlamak için «cömert» davranmakta gecikmedi: Berlin, Ankara'ya Ege Adaları ile Trakya'da, Kafkasya'da ve güney sınırlarında toprak vaad etti. İnönü ise, Harbî Umumî yıllarında edindiği deneyimi ile, Berlin'in savaşı kesin olarak kazanması halinde, ülkesinin, yeni topraklar kazanmak bir yana, siyasal bağımsızlığının dahi tehlikeye gireceği görüşündeydi. Ancak askerî durumun gerçeğine uygun olarak, 1942 yılında da Ankara - Berlin ilişkileri yakın biçimde sürdü. Türkiye bu sırada Almanya'ya karşı, Alman ordusunun Yakın ve Orta Doğu yolunu Türkiye'nin kapattığını ve böylece her iki ülkeye de yardımda bulunduğunu, ayrı ayrı öne sürebilmekteydi. Bu durumun nesnel olarak, Almanya'ya da, İngiltere'ye de askerî açıdan belirli ölçülerde hizmet ettiği doğrudur; ancak «doğu cephesi»nde mevcut durumun tamamen Alman ordusunun lehine ve Sovyetler Birliği'nin aleyhine olduğu da açıktır.

Türkiye, Mihver ordularına karşı müttefiklerin varlığından güç alarak denge oyununu sürdürmeye çabalıyordu. Bu politika, savaşın ikinci döneminde de hep devam etmiştir. Gerçi Türkiye

(10) **İkinci Dünya Savaşı Yılları** (y.y); Erkin (1968); Glasneck (y.y).

görünürde müttefiklerden epey uzaktı ve Almanya ile çok yakın ilişkiler içindeydi, ama bu yakınlık henüz Mihver yanında savaşa girmesini gerektirecek ölçüde de değildi. İnönü, askerî güç merkezleri arasındaki ince diplomasiye dayanan *manevra*larını ustaca sürdürmek fırsatını henüz yitirmediğini düşünüyordu.

SAVAŞIN ÜÇÜNCÜ DÖNEMİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1943 — 1945)

Alman ordularının gerek doğu ve gerek Kuzey Afrika cephesinde yenilgiye uğraması, aynı zamanda ilk müttefik askerî başarılarının göstergesiydi. Gerçi müttefiklerin kesin zaferi henüz görünürde yoktu, ama elle tutulur gerçek, savaşın artık yeni bir döneme girdiğiydi. Savaşın aldığı bu yeni biçim, Türk dış politikası üzerinde de derin etkisini göstermekte gecikmedi. Şimdi durum geçen döneme göre tamamen değişmişti; hattâ tam aksi bir durum doğmuştu: Bu kez, «doğu cephesi»nde dönem boyunca geri çekilmek zorunda kalan Almanya, Türkiye'nin müttefik başarılarından ve Mihverin yenilgisinden etkilenerek müttefikler yanında savaşa girmesini engellemek amacı ile çaba harcayacak ve Türkiye'nin savaşa katılmayıp, «doğu cephesi»nde hâlâ kendi güney sınırını güven altında tutmasını isteyecektir. Müttefikler ise, (İngiltere, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri), Türkiye'nin savaşın ilk ve ikinci döneminde ortaya koyduğu tezi o dönemlerde (ister istemez) kabul etmiş olmakla birlikte, askerî başarılarının verdiği güç (ve hakla), Türkiye'nin söz konusu bu pasif rol ile yetinmesini artık kabul etmeyeceklerdir[11].

Avrupa'da ikinci cephenin bir an önce açılmasını şiddetle talep eden Sovyetler Birliği, bu sırada Türkiye'nin müttefik olarak savaşa girmesini istemekte ve İngiltere de buna bir ölçüde katılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin tavrı ise henüz belirgin değildir ve Türkiye'nin (kelimenin tam anlamı ile) sıkboğaz edilmesini istememektedir, ama o da diğer müttefiklerinin taleplerine bir ölçüde katılmak zorunda kalmaktadır. Sovyetler Birliği, ikinci cephenin Türkiye'nin katılması ile Balkanlar'da ya da Fransa'da açılmasını istemektedir. İngiltere ise, Türkiye olmaksızın Balkanlar'da bir cephe açma olanağı olmadığını belirtmektedir. İngiltere, Balkanlar'da yeni bir cephe açılmasını önerirken, bunu tabii siyasal nedenlerle yapıyordu; gerçekte, müttefikler arasında bu sırada askerî harekâtın nasıl ve nerede olması konusunda meydana gelen anlaşmazlığın, tamamen savaş sonrası düzeni ile ilgili siyasal görüş ve çıkar farklılığından kaynaklandığını vurgulamak gerekmektedir. Öncelikle Balkanlar'da yeni bir cephe açılması, fiilen ancak Türkiye'nin savaşa katılması ile mümkündür; dolayısıyla sorun, Türkiye'nin savaşa katılması sorunuydu da. Ayrıca, Balkanlar'da açılacak müttefik cephesi, Alman ordusunu yıkıp geçecek Sovyet ordusunun Orta Avrupa'ya açılabilecek yolunu

(11) **İkinci Dünya Savaşı Yılları** (y.y); Gürün (1983); Kuneralp (1982); Barutçu (1977); Ackermann (1977).

da tıkayabilirdi ki, bu planda Türkiye'ye ve tabii Türk ordusuna da görev düşüyordu. Oysa Türkiye, Sovyetler Birliği'nin kendisini savaşa sokmak istemesinin ardında bir başka plan olduğunu düşünmekteydi. İnönü, yenik Alman ordusunun ardından Sovyet ordularının Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya rahatlıkla girebileceğini önceden tahmin edebiliyor ve bundan dolayı da son derece tedirgin oluyordu[12]. Ancak bunu önlemek için, İngiltere ile Balkanlar'da Almanya'ya karşı savaşa girmeye de hiç niyeti yoktu. Öncelikle Alman ordusunun hâlâ kendisine son darbeyi indirebilecek gücü olduğunu düşünüyor, ama daha önemlisi, Sovyetler'in savaş sonunda oluşabilecek (ve daha bu sıralarda önceden görülebilen) bazı olası taleplerine karşı ordunun daha o andan itibaren savaşta yıpratılmasını istemiyordu. İnönü ordunun yalnızca savaş süresince değil, fakat savaştan sonra da gerekebileceğini düşünüyordu. O nedenle de Türk yöneticileri, riske girmeye gerek görmüyorlardı. Avrupa'daki olası Sovyet ilerlemesinin önlenmesi, Türkiye'ye değil müttefiklere, yani İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri'ne düşmeliydi

İnönü, savaşın son döneminde savaşa katılmaktan kaçınmak için, müttefiklerin yoğun baskılarına karşı Mihverin saldırı potansiyel ve olasılığını öne sürmekte ve bir müttefik olarak ülkesinin görevinin hâlâ Alman ordusuna Yakın ve Orta Doğu yolunu tıkamak olduğunu belirtmektedir. Ayrıca İnönü'nün bir önemli talebi daha vardı: Müttefiklerin söz vermiş oldukları, fakat askerî güçsüzlükleri nedeni ile o ana değin geniş ölçüde yerine getiremedikleri askerî yardımı sürekli gündemde tutmaktaydı.

1943 yılının ilk ayındaki Adana görüşmelerinde İnönü'nün tutumu çok netti: Türkiye müttefikler yanında savaşa ilke olarak girmeyi kabul ediyordu. Ancak önce bazı koşulların yerine getirilmesi gerekiyordu: Öncelikle Türk ordusuna gerekli olan silah sevkiyatı tamamlanacaktı; ikinci olarak, Sovyetler Birliği'nin savaş içinde ve sonrasında Türkiye'ye karşı tutumunun ne olacağının siyasal bakımdan belirginleşmesi isteniyordu; bu konuda diğer Batılı müttefikler Türkiye'ye güvence vermeliydiler. Nihayet, Balkanlar'daki askerî harekât için Türk ordusuna düşen görevin kesin biçimde saptanması gerekiyordu. İngiltere ise, Türkiye'nin ilk elde müttefiklere (fiilen İngiliz ordusuna) askerî kolaylıklar sağlamasını ve silah sevkiyatı tamamlandığında da, son aşamada savaşa girmesini istiyordu. Asıl anlaşmazlık konusu da zaten buradaydı: Türkiye, İngiliz ordusuna kolaylıklar sağlamanın (yani pratikte üs vermenin) savaşa girmek anlamına geldiğinde direniyordu; öncelikle askerî yardım tamamlanmalıydı. Aslında bu konu Türkiye açısından bakıldığında yalnızca «teknik» bir sorundu ve çözümü de yalnızca zamana bağlıydı; ancak zaten canalıcı önemdeki sorun da, zaman sorunuydu. Çünkü Türkiye savaşa girmek için, İngiltere'nin bütün ısrarlarına karşın, kesin bir süre vermekten sürekli olarak kaçınıyordu[13].

(12) Kuneralp (1982); Erkin (1968); Us (1966); Barutçu (1977).
(13) **İkinci Dünya Savaşı Yılları** (y.y); Gürün (1983); Barutçu (1977); Us (1966); Weisband (1974).

Müttefik Konferansları sırasında Türkiye üzerindeki baskılar daha da arttı: Birinci ve İkinci Kahire Konferansı bunun somut sonucu oldu. İnönü, bu kez de, müttefikler arasında belirginleşen görüş ayrılıklarını kendi lehine değerlendirmeye çalıştı. İngiltere'nin savaşa bir an önce girilmesi yolundaki talebi, artık ne Amerika Birleşik Devletleri ve ne de Sovyetler Birliği tarafından tam anlamı ile desteklenmekteydi. Bu karşıtlığı değerlendirmek isteyen İnönü, İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri'ni karşı karşıya getirdi ve her iki devleti birbirlerine karşı oynamaya çalıştı. Böylece denge politikası müttefik güçler içindeki ayrılıktan yararlanılarak sürdürüldü. Başarılı da olundu, çünkü İkinci Kahire Konferansı'nda İnönü, tutumunu Amerika Birleşik Devletleri'ne kabul ettirmeyi başardı. Sovyetler Birliği ise, zaten artık Türkiye'nin savaşa girmesi ile hiç ilgilenmiyordu. Çünkü Alman ordusunu «doğu cephesi»nde tek başına alt edebilecek güce erişmişti. Müttefikler tarafından da ikinci cephenin Fransa'da açılması kararlaştırılmıştı; bu durumda İnönü, savaşa girilmesi yönündeki yoğun İngiliz baskılarını, müttefikler - arası güç dengesini kullanarak boşa çıkarmayı başardı[14].

Türkiye savaşa girmemişti, ama 1944 yılı başlarında Batı ittifakında tecrit olma sürecinin de sonuna gelmişti: Müttefik davası için savaşmayan bir ülkenin, elbette müttefikler nazarında bir değeri olamazdı. Türkiye ile müttefikler arasındaki ilişkiler önce soğudu, sonra buz gibi oldu ve 1944 yılı başlarında da hemen hemen tamamen koptu. Almanya ile ilişkisini hâlâ sürdüren bir ülke, elbette müttefikler arasında yer bulamazdı[15].

Mihverin yıkımın eşiğinde olduğu sırada İnönü, müttefiklerle ilişkiyi yeniden sağlamlaştırmak ve Türkiye'nin Batı ittifakında yeniden yer bulabilmesini sağlamak için girişimlerde bulundu: Önce Almanya'ya krom sevki durduruldu, Almanya ve Japonya ile diplomatik ilişkiler kesildi; Sovyetler Birliği ile yakın ilişkilere girmek için önemli adımlar atıldı; hattâ Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edildi. Ancak bütün bu jestlerin somut bir yararı olmadı. Türkiye, savaşın son döneminde yalnız kalmıştı ve savaş sonunda yeniden biçimlenen dünyada da yalnız kalmaya adaydı. İnönü'nün tedirginliği buradan ileri geliyordu[16].

Savaş yıllarında izlenen Türk dış politikası, Türkiye'yi savaştan uzak tutmayı başarmıştı, ama savaş sonunda gelişen yeni uluslararası politikada ülkenin yalnız kalmasına da neden olmuştu. Savaşa girmemek açısından bakıldığında, Türk dış politikası son derece başarılı sayılabilir. Ancak hatırlanmalıdır ki, Türk dış politikasının savaş sonrası dönemde oluşan sorunları, aslında savaş yıllarında izlenen dış politikadan kaynaklanmaktaydı. Savaş sonrasında Türkiye'nin Batı ittifakı içinde yalnız kalması, tama-

(14) Kuneralp (1982).

(15) **İkinci Dünya Savaşı Yılları** (y.y); Weisband (1974); **Olaylarla Türk Dış Politikası** (1977).

(16) Weisband (1974); Kuneralp (1982).

men savaş içinde uygulanan dış politikanın doğrudan bir sonucu olarak kabul edilmelidir.

SAVAŞ YILLARINDA UYGULANAN TÜRK DIŞ POLİTİKASININ BAZI ÖZELLİKLERİ

• İnönü döneminin Türk dış politikası, temel olarak Atatürk döneminin Türk dış politikasından farklı değildir, hattâ onun tutarlı bir devamıdır. Dolayısıyla da, tek-parti yönetimi boyunca Türk dış politikasının temelde aynı hedeflere yöneldiği ve bir yön değişikliğine uğramadığı belirtilmelidir.

• İnönü döneminde de, tüm tek-parti dönemi boyunca olduğu gibi, dış politikayla ilgili tüm gelişmeler Çankaya tarafından dikkatle izlenmiş ve dış politika konularında tüm önemli ve temel kararlar yine Çankaya tarafından alınmıştır. Bu alanda dışişleri bakanları, dış politika saptayıcı ve yürütücüsü olmaktan çok, Cumhurbaşkanı tarafından saptanan dış politika kararlarının sadık birer uygulayıcısı olmuşlardır.

• Dış politika konuları ve sorunları, genellikle ne TBMM'de ve ne de CHP Meclis Grubunda tartışılmaktadır. Kararlar, dar bir kadro içinde, fakat son sözü söyleme yetkisi daima İnönü'de kalarak, Çankaya'da alınır ve burada dış politikanın ana hatları saptanırdı. Bu açıdan bakıldığında, TBMM, dış politika konularında Çankaya'da saptanan ve CHP Meclis Grubunda onaylanan kararları, bir formalite biçiminde yasal hale getiren mekanizmanın son halkasını oluşturmuştur.

• Savaşta dış politikanın *stratejik hedefi*, ülkenin savaştan uzak kalmasını sağlamaktı; ama bu stratejik hedefe varmak için değişik *taktikler* uygulanmıştır. Temel taktik ise hiç değişmemiştir: Avrupa'daki güçler dengesi içinde, değişik güçleri birbirlerine karşı oynayarak, ülkenin bu güçlerden birine kesin olarak yakınlaşmasını önlemek ve bu sayede zaman kazanarak savaşa girmemeyi başarmak.

Bu amaçla Türkiye, tüm savaş boyunca bir *denge politikası* izlemiş ve bu *denge oyunu* sayesinde, savaştan uzak kalmak istemiştir. Türkiye'nin savaşa katılmamak için öne sürdüğü bütün siyasal ve askerî nedenler, aslında, bu gerçek amaç açısından değerlendirilmelidir. Türkiye, savaşa katılmak istemediği ve buna olanak bulduğu sürece, savaşa katılmamak için her zaman ve her yerde değişik ve çeşitli nedenler (yani: «*mazeret*»ler) bulmakta güçlük çekmemiştir.

• Tabii bu alanda dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da, bu «*denge oyunu*»nun sürdürülmesinde, yani Türk dış politikasının temel çizgisinin belirlenmesinde, savaştaki genel askerî gidişin çok önemli rol oynadığıdır. Bu anlamda, Türk dış politikası savaşın askerî gelişimine göre taktiklerini belirlemiştir denilebilir. Savaştaki askerî durum ile Türkiye'nin «*diplomatik manevralar*»ı her zaman bir paralellik göstermiştir.

• Savaş yıllarında dış politika faktörü iç politikayı da bir ölçüde etkilemiştir. Bu anlamda, savaş yıllarındaki siyasal - dip-

lomatik, ekonomik - ticarî ve iç politika gelişmeleri, bazı bakımlardan birlikte ele alınmayı gerektirirler. Çünkü birbirlerini karşılıklı olarak etkilemişlerdir.

• Amaca ulaşmak bakımından değerlendirildiğinde, savaş yıllarında izlenen Türk dış politikası başarılı sayılabilir. Ancak hemen belirtilmelidir ki, savaş sonrası yıllarda yeniden oluşan Türk dış politikasının ana sorunları da, savaş yıllarında izlenen dış politikanın doğrudan bir uzantısı olmuştur.

ÖNEMLİ TÜRKÇE KAYNAKLAR

Jozeph [Josef] Ackermann (1977), «İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk - Alman İlişkileri», *Atatürk Konferansları 1973 - 1974*, (VI), TTK Yayınları, Ankara.

Fahir Armaoğlu (1958), «İkinci Dünya Harbinde Türkiye», *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 13, no: 2.

Faik Ahmet Barutçu (1977), *Siyasî Anılar (1939 - 1954)*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Rıfkı Salim Burçak (1947), «İkinci Cihan Savaşında Boğazlar Meselesi», *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1 - 2.

Feridun Cemal Erkin (1968), *Türk - Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara.

Feridun Cemal Erkin (1980), *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar - Yorumlar*, (1. cilt), TTK Yayınları, Ankara.

Johannes Glasneck (y.y), *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, çev. Arif Gelen, Onur Yayınları, Ankara.

Kâmuran Gürün (1983), *Dış İlişkiler ve Türk Politikası* (1939'dan günümüze), SBF Yayınları, Ankara.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Genel Müdürlüğü, *İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939 - 1946)*, (y.y).

Ludmilla Jivkova (1978), *İngiliz - Türk İlişkileri (1933 - 1939)*, *çev.* F. Muharrem ve F. Erdinç, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Zeki Kuneralp (der.), (1982), *İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti*, Dışişleri Bakanlığının Onbir Telgrafı, İstanbul.

Yalçın Küçük (1978, 1979), *Türkiye Üzerine Tezler* (1908 - 1978), (2. baskı), Tekin Yayınevi, İstanbul.

Herbert Melzig (1940), *Yakın Şarkta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra*, Ankara.

A.F. Miller (1977), «Türkiye ve Boğazlar Sorunu», çev. Azer Yaran, *Ülke*, sayı: 1. (Ekim - Kasım - Aralık).

Nadir Nadi (1979), *Perde Aralığından* (3. baskı), Çağdaş Yayınları, İstanbul.

Olaylarla Türk Dış Politikası (1919 - 1973), (1977), (1. cilt), (4. baskı), SBF Yayınları, Ankara.

Sabiha Sertel (1969), *Roman Gibi*, Ant Yayınları, İstanbul.

Zekeriya Sertel (1977), *Hatırladıklarım* (2. baskı), Gözlem Yayınları, İstanbul.

İsmail Soysal (1981), «Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi (1934 - 1937)», *Belleten*, (Atatürk Özel Sayısı), cilt: XVL/1, sayı: 177.

S.S.C.B. Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü (1977), *Alman Dışişleri Dairesi Belgeleri, Türkiye'de Alman Politikası (1941 - 1943)*, çev. Levent Konyar, Havass, İstanbul. (Kitabın ilk baskısı için bkz: *Gizli Belgeler. 2. Dünya Savaşında Türk - Alman İlişkileri ve Hitler'in Türk Dostları*, İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri, Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941 - 1943, (1968), çev. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul.)

S.S.C.B. Dışişleri Bakanlığı (1981), *Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941 - 1944) ve İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye (1938 - 1939) - (Seçmeler)*, çev. Levent Konyar, Havass, İstanbul.

Feridun Fazıl Tülbentçi ve Münir Müeyyet Bekman (1943, 1944, 1944 ve 1945), *İkinci Cihan Harbi Kronolojisi (1939 - 1944)*, (4. cilt), Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınlarından, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara.

Hilmi Uran (1959), *Hâtıralarım*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

Asım Us (1966), *Hatıra Notları (1930 - 1950)*, Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları, Atatürk ve İnönü Devirlerine Ait Seçme Fıkralar, Vakit Matbaası, İstanbul.

A. Halûk Ülman (1961), *Türk - Amerikan Diplomatik Münasebetleri*, İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar (1939 - 1947), SBF Yayınları, Ankara.

Edward Weisband (1974), *İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, çev. M. Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, y.y.

Ahmed Emin Yalman (1970), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922 - 1944)*, (3. cilt), Rey Yayınları, İstanbul.

EDWARD C. CLARK

Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış*

Yansız Türkiye açısından, İkinci Dünya Savaşının olumsuz ve genellikle gözardı edilen sonuçlarından biri Varlık Vergisidir. İngilizcede *Capital Tax* (Sermaye Vergisi) olarak bilinen bu vergi, vergilendirilmemiş servet üzerinden alınan bir tutardı. Görünüşte bu vergi, artan savaş dönemi kârlarına karşı idi; ancak aynı zamanda, Türk iş dünyasındaki gayrimüslimlerin öteden beri süregelen üstünlüklerine ağır bir darbe indirdi. Müslüman kesimin, resmen ilan edilmeksizin, gayrimüslimlere uygulanandan daha düşük oranda vergilendirilmesiyle, savaş dönemi vurgunculuğuna duyulan kamusal tepki resmî yoldan, gayrimüslimlerin birkaç yüzyıldan beri süren ticarî üstünlüklerine duyulan özel tepkiler de gayriresmî bir biçimde yatıştırılmış oldu.

İkinci Dünya Savaşı döneminde, Türkiye'deki olayları inceleyenler, normal olarak Varlık Vergisini betimler, kökenini açıklarken, aşırılıklarından yakınır ve olayı, artık miyadını doldurmuş ölü sorunların mezartaşı yazısı diye bir kenara koyarlar. Oysa Varlık Vergisi, kendisinden doğrudan etkilenenlerin yaşamlarında muazzam bir olaydı ve sonuçları (bu makalede kanıtlarıyla açıklanacağı üzere) bir türlü tarihe gömülememiştir.

İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü Türkiye'si, ihtiyatlı bir silâhlı yansızlık içinde sınırlarını korumada başarılı oldu. Ekonomik ve toplumsal bağımsızlığı sürdürmek ise daha zordu ve 1 milyonun az altındaki bir ordunun mobilizasyonu önemli sa-

(*) **Middle Eastern Studies.** Vol. 8, No : 2 (May 1972)'den, **Yapıt** Yazı Kurulu'nca dilimize çevirttirilmiştir.

vaş dönemi düzensizliklerine yol açtı. 1938'den 1942'ye kadar tedavüldeki kâğıt para miktarı, hükümetin ödemelerini açıktan para basarak yapması sonucu, 3 kat arttı ve karşı konulmaz enflasyonist baskılar doğdu. 1942 yılına gelindiğinde, kira artışlarının sınırlandırılmasına karşın, İstanbul ve Ankara'da yaşamanın bedeli savaş öncesine göre resmen 2 mislinden fazla, toptan eşya fiyatları ise 3 mislinin üzerinde yükselme gösterdi. Ertesi yıl hayat pahalılığı endeksleri, savaş öncesi düzeylerinin 3 misline yükseldi ve özellikle gıda maddelerindeki artış 6 misli oldu.[1]

Bu artışların büyük bölümü, Türkiye'nin Avrupa'ya ekonomik bağımlılığından kaynaklanıyordu. Atatürk'ün 1930'larda başlattığı sanayileşme programına karşın, Türkiye, temel giyecek ve gıda maddeleri, konut ve katı yakıtlar dışında çok az üründe kendi kendine yeterli durumdaydı. 1939'dan sonra savaş yabancı mallar ithalatını kısıtladı ve dış kaynaklarda kuruma eğilimi başgösterdi. Hammadde ve yedek parça kıtlığı yurt içi arzı etkilemeye başladığında, kentliler —üst düzey bürokratlar dahil— ileride kıtlığını çekeceklerini düşünmedikleri mallar için bile umutsuzluğa düşmüşlerdi. Yetersiz arz sonucu, üst düzey bürokratlar kendilerini, en alt kesimden hamal ve ayakkabı boyacıları ile birlikte ,kuyruklarda buldular. Tümü de, enflasyonun kurbanları olarak, sabit gelirleri ve düşük ücretlerinden astronomik fiyatlar ödemek durumundaydılar. Gereksinimleri göreli olarak az olan Türk köylüleri, kahve kıtlığı ve askerlik hizmeti dışında pek az şeyden yakınırken, kentliler, kent yaşamının alışılmış olanaklarının eksikliğini kendi yaşamlarında şiddetle duymaya başladılar.[2]

Karne uygulaması, alıcı ve satıcıların denetimleri birlikte atlatmaları sonucu, etkisiz kaldı. «Tezgâh altından ödeme» yaygınlaştı ve birçok dışalımcı, dışsatımcı, acenta, komisyoncu, toptancı ve perakendecinin karaborsa faaliyetleri, aşırı kârların gerçekleşmesini sağladı. «*Harp zenginleri*», özellikle ülkenin ticaret merkezi İstanbul'da bu gruplar arasından gelişti ve küçük servetler bazı orta sınıf insanlarında birikti. Kentliler, özellikle kendilerini dolandırıcıların kurbanı olarak gören maaşlı bürokratlar arasında tüccarlara karşı gözle görülür kızgınlıklar oluştu.[3]

(1) İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı**, XV, 1942-45 (Ankara, 1946), s. 255, 259; İstatistik Genel Direktörlüğü, **Small Statistical Abstract** (Ankara, 1948), s. 468-469.

(2) **İstatistik Yıllığı**, 1942-45, s. 347. 1942'den sonraki ithalatın değeri, muhtemelen Türk lirasının değer kaybetmesi sonucu, savaş öncesindeki düzeyine yeniden dönmüştür. Ancak hacim ve ağırlık itibariyle 1943 ithalatı savaş öncesindeki düzeyin en fazla yüzde 60'ına ulaşıyordu.

(3) Lewis V. Thomas ve Richard N. Frye, **The United States and Turkey and Iran** (Cambridge, Mass., 1952), s. 94-95; Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası** (İstanbul, 1951), s. 34-39.

Türk Vergi Sistemi olağan koşullarda bile çağdışıydı; savaş döneminde ise, eşi görülmemiş enflasyonla ve çarpık gelir dağılımı ile başetmede tümüyle yetersiz kaldı.[4] İvedi bir vergi tasarısı hazırlandı ve 11 Kasım 1942 günü T.B.M.M., vergilendirilmemiş servet üzerinden tarh edilecek miktarla ilgili, görünüşte haklı gerekçelere dayanan bir tasarıyı onayladı.

Yayınlandığı biçimiyle Varlık Vergisi, Avrupa ülkelerindeki savaş dönemi vergi tasarılarından çok farklı değildi.[5] Kökeni ve uygulama biçimiyle ise, Osmanlıların son dönem uygulamalarındaki müslim - gayrimüslim ayırımcılığı kavramına bir geri dönüştü. Ancak bu dönüşün yeni bir niteliği vardı: Gayrimüslimlere ayrıcalık tanımak yerine, onları cezalandırmak sözkonusuydu. 17. yüzyıl ortalarından Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemde, gayrimüslimler, yabancı konsolosların koruması altında, malî ve hukukî muafiyetlerden fazlasıyla yararlanmışlardı; şimdi ise ayrıcalıklar müslümanlar için uygulanıyordu. Bu, nefret edilen kapitülasyonların tersten geri gelmesi demekti ve Atatürk'ün, Osmanlı devletinin farklı dinsel topluluklara dayanan «millet» sistemini tek bir ulusal birlik içinde kaynaştırma yolundaki yoğun çabaları, birdenbire unutulmuştu.

Varlık Vergisi, bir defaya mahsus olmak üzere büyük çiftçiler, mülk sahipleri, işadamları, şirketler ve zaten gelir vergisine tabi olan diğer bazı kişilere uygulanacak olan bir vergiydi. Tutarlar, servet durumu ve ödeme gücü oranında, yerel öndegelenler ve maliye memurlarından oluşan komitelerce toplanacaktı. Bu arada servet bildirimlerinin istenmemesi oldukça anlamlı olduğu gibi, vergi oranlarıyla ilgili ölçütler de hemen hiç kamuoyuna sunulmadı. Vergi tutarının belirlendiği tarihten itibaren 15 gün içinde, ödemelerin yapılması gerekiyordu. Yüksek bir faiz oranına tâbi olmak koşuluyla, 15 günlük ek süre de tanınmıştı. Bu 30 gün içinde ödemelerini yapmayanların mülklerine, hiçbir dâvâ hakkı tanınmaksızın haciz konabilecek, kendileri tutuklanabilecek ve çalışma kamplarına gönderilebileceklerdi[6].

Vergi tutarlarının saptanmasıyla, İstanbul ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki gayrimüslimler, derhal, kendilerinin Varlık Vergisinin baş hedefi olduğunu gördüler. Gayrimüslim tüccar ve iş adamları, müslüman ortaklarına ve meslekdaşlarına oranla, 10 misline kadar daha fazla vergilendirilmişlerdi.[7] Gayrimüslim esnaf, sanatkâr, ayakkabı boyacıları ve diğer düşük ücretliler, müslüman meslekdaşları vergiden tümüyle muaf tutulurken, aylık gelirlerinin 10 - 15 misli vergiye tâbi kılınmışlardı. Yaban-

(4) Ökte, **Varlık Vergisi**, s. 24 - 26.

(5) Thomas ve Frye, **U.S. and Turkey...**, s. 95; Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey** (London, 1961), s. 291; G.L. Lewis, **Turkey** (New York, 1955), s. 118.

(6) 12 Kasım 1942'de yayımlanmıştır. Özgün metin ve üzerinde yapılan değişiklikler için, bkz: Ökte, **Varlık Vergisi**, s. 217 - 228.

(7) Ökte, s. 129 - 130.

cılar, özellikle Osmanlı kapitülasyonları ile yabancı uyrukluk haklarını da elde etmiş olan Türkiye'de mukim Yunanlılar da, gayrimüslim yurttaşlara uygulanan yüksek vergi oranlarının kendilerine de uygulandığını gördüler.[8]

Varlık Vergisinin, tasarlanışı ve uygulanmasında pek çok gizli kalmış yön vardır. Batılı yazarlar, tümüyle müslümanlardan oluşmuş yerel vergi komitelerini fanatizmle suçlamak eğilimindedirler.[9] Bu suçlamalar, çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu İstanbul tüccarlarına duyulan yoğun antipati çerçevesinde, makul görülebilir niteliktedir. Tüm bunların yanısıra, 1942'de Nazi ırkçı kavramları hâlâ etkisini sürdürüyordu ve genel kızgınlık duygularına bu olgunun da katkısı olmuştur.[10] Bununla birlikte aşağıda belirtildiği gibi, bu suçlamalara dayanak olacak çok az sayıda kanıt vardır.

Varlık Vergisi Faciası adlı kitabında, Faik Ökte adındaki bir Türk maliyecisi, vergi oranlarının yukarıdan emirle saptandığına dair kanıtlar sunmaktadır.[11] Ökte'nin yorumları, Temmuz 1942'den Ağustos 1946'ya kadar İsmet İnönü'nün başbakanlığını yapan Şükrü Saraçoğlu'nun, tasarının başmimarı olduğu konusunda kuşkuya yer bırakmamaktadır. Tasarının kanunlaşmasından önce Saraçoğlu, müslim ve gayrimüslim işadamları ve vergi mükellefleri için ayrı listeler hazırlamıştı. O'nun önderliğinde, gayrimüslimler için belirgin biçimde yüksek, «dönme» kökenli müslümanlar için ise onlardan çok az hafif vergi oranları saptandı.[12] Ökte ve diğer yetkililerden tasarı ile ilgili görüş istenirken, olumsuz görüşler hoş karşılanmamıştır. Bildirilen servetin aynı oranda vergilendirilmesi ve yanlış bildirimlere ceza uygulanması yöntemi, ciddiye bile alınmamıştır.[13] Yerel vergi komitelerinin, yabancıların ve varlıklı yurttaşların sermayeleri hakkında ancak sınırlı bilgileri vardı ve hesaplamalarının çoğu tahminlere dayanıyordu. Bir kere bu tahminler oluşturulduktan sonra, vergi miktarının saptanması, doğrudan doğruya, Ankara tarafından önerilen veya onaylanan oranların uygulanmasıyla gerçekleştirildi. İstisnalar halinde, gayrimüslimlere gösterilen in-

(8) Ökte, s. 79, 86 - 87, 91.

(9) Thomas ve Frye, s. 98; **New York Times,** 11 Eylül 1943, s. 7.

(10) Thomas ve Frye, s. 95; Lewis, **Emergence...,** s. 295 - 296.

(11) Faik Ökte İstanbul'da Defterdar idi ve Varlık Vergisi sırasında zengin İstanbullulardan yapılacak tarhiyat ve tahsilat açısından kilit bir mevkide bulunuyordu. Kitabı, eski dost ve yeni düşmanlarının ithamlarına karşı kendini savunmak istediği izlenimini uyandırıyor. Bu savunma konumu iddialarını biraz şüpheli kılıyorsa da, kitap büyük bir içtenlik ve hatırı sayılır bir nesnellikle kaleme alınmıştır. Ökte, iddialarını isim ve tarih belirterek destekliyor. Bildiğimiz kadarıyla, iddiaları kamuoyu önünde çürütülmüş değildir.

(12) Ökte, s. 78, 85.

(13) Ökte, s. 49 - 52, 57, 64, 69.

saf, Ankara Hükümetinden değil yerel komitelerden kaynaklanıyordu.[14]

Ökte'nin yorumuna göre, Saraçoğlu hükümetinin amacının, sadece enflasyonu aşağı çekmek ve aşırı kârları önlemek değil, aynı zamanda Varlık Vergisi aracılığıyla, Osmanlı son döneminden beri süregelen ticarî eşitsizlikleri de ortadan kaldırmak olduğu açıktır. Ökte, birçok Türk milletvekilinin gayrimüslim işadamlarının sert bir biçimde cezalandırılacaklarının önceden farkında olduklarını belirtmektedir.[15] Dönemin bazı gözlemcileri de, hükümetin olabildiğince çok sayıda gayrimüslim tüccarın tümüyle silinmesini istediğine inandılar ve vergiyi ekonomik dengenin müslümanlar lehine değiştirilmesi için bir girişim olarak gördüler.

İlk Varlık Vergisi tarhiyatlarının yarattığı şoktan hemen sonra, yabancılar şikâyete başladılar. Bunlardan bazıları, özellikle sermaye hesaplamalarındaki yanlışlıklara ve vergi oranlarının açık eşitsizliğine dair şikâyetler, meşru nitelikteydi. Yabancılar, müslümanlarla aynı oranda vergilendirileceklerdi; ancak (özellikle, kapitülasyonlar ile çoktan yabancı pasaportu elde etmiş Osmanlı tebalarının neslinden gelen Türkiye'de mukim gayrimüslimler açısından) yurttaşlığın belirlenmesine ilişkin yanlışlıklar oluyordu.[16] Konoloslukların sürekli baskıları, birçok yabancının vergilerinde indirimlerle sonuçlandı. Sınırlı sayıda varlıklı müslüman da özel muamele gördüler; ancak yabancı kimlik belgesi sahibi olanlar dışında hemen hiçbir varlıklı gayrimüslim, vergi düzeltilmesinden yararlanamadı. Tek istisna, vergileri daha sonra yasa ile silinen birkaç bin alt kesim gayrimüslim vergi mükellefi (hamal, hizmetçi, vs.) için yapılmıştır.

Varlık Vergisinin tahsili de, dikkati çekecek kadar eşitsizdi. Göreli olarak düşük vergilerini ödemeye bir vatan borcu gözüyle bakan çoğu müslümanlar için, yaptırım, hemen hemen gereksizdi.[17] Yabancılardan ise vergi, düzensiz biçimde toplanmaktaydı. Fakat zengin ve hali-vakti yerinde gayrimüslim işadamları için, katı ve kesin biçimde uygulanıyordu. Gayrimüslimlerin çoğu, sembolik bir tutar yatırıp gelişmeleri beklediler. 1943 Ocağının sonlarında, yani Varlık Vergisinin yasalaşmasından ikibuçuk ay sonra hükümet, bir örnek olmak üzere, vergi borcu en fazla olanları kovuşturdu. Bunların hepsi de gayrimüslimdi. Gazeteler, isim ve borç miktarı listeleriyle, «yabancı kanı» taşıyan ve nankör ve sadakatsiz denilen bu vatandaşların cezalandırılması taleplerini birlikte yayınladılar.[18] Bu kişilerin önemli bir bölümü toplandı ve özel bir trene konularak Doğu Anadolu'ya gönderildi. Gidecekleri yer, Erzurum'un batısındaki, Türkiye'de

(14) Ökte, s. 75-76, 79-80.
(15) Ökte, s. 53.
(16) Ökte, s. 119-26.
(17) Ökte, s. 137, 235-36.
(18) Lewis, **Emergence...**, s. 293.

derin karları, vahşi kurtları, ulaşılmazlığı ve diğer zorluklarıyla ünlü yüksek dağlık bölgede, Aşkale'deki bir çalışma kampıydı. Burası, rahatına düşkün kentlilerin «Türk Sibiryası» olarak düşündükleri bir yerdi, çok azı orada bulunmuştu veya gitmeyi düşünürdü. Gerçekte, 1400 kadar sürgün için Aşkale'de yaşam sertten çok sıkıcı oldu. Zaman çoğunlukla konuşmakla ve kâğıt oynamakla geçiyordu. Hemen hiç bir insanlık dışı muamele sözkonusu olmadı; buna karşılık gazeteler, karların içinde ellerinde kürekleri ile çevrelerine hiç de uymayan iri kıyım tüccarların muhafızlarla sarılı fotoğraflarına çok yer verdiler. Yaşadıkları yerlerde, İstanbul, İzmir ve Bursa'da bu propaganda çok etkili oldu.[19]

Gayrimüslimlerin mülklerinin istimlâki ve zorla satışı, gözaltına alınmaktan çok daha büyük zarara yol açtı. Özellikle en dürüst vatansever, yumuşak veya ürkmüş vatandaşlar, en korkunç kayıplara uğradılar. Vergi ödeme süresini kaçırmamak ve dolayısıyla varını yoğunu tümüyle kaybetmekten, aşağılanmaktan, ve Erzurum ormanında tutulmanın muhayyel tehlikelerinden kaçınmak arzusu, bir ilk telâşa yol açtı. Ani bir nakit talebi ciddi bir para darlığına neden oldu ve bu arada gayrimenkul fiyatlarındaki düşüş gereksiz kişisel iflaslara yol açtı.

Zorla satılan mülklerin toplam tutarı saptanamamıştır, fakat eldeki verilerden bir tahmin yapılabilir. Yalnız hükümet istimlâkleri 900 ev, kat, dükkân, arsa, vb. dolayındaydı. Böyle iken bile, bunların satışları tahsil edilen toplam verginin % 1'inden biraz az bir miktarı oluşturdu.[20] Çok daha fazla sayıda mülk, özel kanallardan satıldı; fakat sonraki satışlar, fiyatların kısa zamanda yüksek savaş dönemi düzeylerine dönmesiyle daha az zarara yol açtı.

1943 Haziranına kadar toplam verginin % 80'inden fazlası tahsil edilmişti ve bundan sonraki çabalar giderek daha az verim getiriyordu. Eylülde, nisbeten yoksul gayrimüslimlerin çoğunun kalan borçları —verginin hemen % 70'i, düşük sabit gelirlilere biniyordu— bağışlandı.[21] 1943 Aralığında 1400 sürgünün sonuncusu da Aşkale'den döndü ve verginin kaldırıldığı 1944 Martında tüm ödenmemiş tutarlardan vazgeçildi. O zamana kadar, belirtildiğine göre, müslümanlar tüm düzeltilmemiş vergilerini ödemişlerdi; öyle ki, verginin kaldırılması en uzun gecikmeyi yapan gayrimüslimlerin işine yaramıştı.[22]

Faik Ökte, genelde içten ve açıklayıcı anlatımına karşın, toplam Varlık Vergisinin ne kadarının gayrimüslimlerden tarh veya tahsil edildiğini hiçbir yerde belirtmemiştir. Bu, önemli bir eksikliktir, çünkü bu oran bilinmedikçe olayın malî ve psikolojik göreli etkileri ölçülemez. Aynı bilgi, Varlık Vergisini incele-

(19) Ökte, s. 158 - 59; Thomas ve Frye, s. 98.
(20) Ökte, s. 233.
(21) Lewis, **Emergence...**, s. 293; Ökte, s. 102 - 3, 222, 231.
(22) Ökte, s. 114, 197, 236 - 38.

yen diğer yazarlarda da yoktur. Bu hususun kamuoyuna açıklanmadığı anlaşılıyor.

Neyse ki Ökte, bu oranın hesaplanması için yeterli veriler sunuyor; bunlar şöyle özetlenebilir[23] : Tüm Türkiye için genel tarhiyat toplamı, gayrimüslimlerin payı 223 milyona (toplamın yüzde 52'si) yaklaşmak üzere, 423 milyon TL'dır. Müslümanlar 122.5 milyon TL. (% 29) ve yabancılar 79.5 milyon TL. (% 19) ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Gerçekte, gayrimüslimler 166 milyon TL., müslümanlar 115.5 milyon TL., yabancılar da 33 milyon TL. ödediler. Böylece, makbuz karşılığı tahsil edilen tüm 315 milyon TL.'nın % 53'ü gayrimüslimler, % 36.5'i müslümanlar, % 10.5'i de yerleşik yabancılar tarafından ödendi Bu rakamlar yabancılar tarafından az ödenen ya da hiç ödenmeyen vergilerin boyutlarını açıkça ortaya koyuyor.[24]

Özellikle vurgulanmalıdır ki, müslüman kesim, tüm Varlık Vergisinin, zamanın yabancı gözlemcilerinin inandıklarından ya da birçok yazarın belirttiğinden belirgin bir biçimde daha büyük bir oranını ödemiştir. Sözkonusu yanlış kanı, kısmen, gayrimüslim tüccarların uğradıkları çok daha büyük bireysel zararlardan kaynaklanıyor. Bu kanaatin bir başka kaynağı da, yabancıların öteden beri tüm Türkiye'ye, gayrimüslimlerin ve yabancıların çokça yaşadığı, İstanbul'un konfor ve rahatından bakma eğilimleridir. Gerçekten de Varlık Vergisinin odak noktası İstanbul idi. Vergi tarhiyatının 317 milyonu ya da tüm Türkiye toplamının yüzde 75'i İstanbul için tahakkuk ettirilmiş ve 211 milyonu (% 70) İstanbul'dan tahsil edilmiştir.[25] Gayrimüslimler ve yabancılar bir arada, İstanbul'da toplam 185 milyon TL. (ya da İstanbul tahsilatı üzerinden % 84) ödediler. Tek başlarına gayrimüslimler bunun en azından 155 milyonunu ödemişlerdir ki, bu, İstanbul'un vergi ödemesinin yüzde 70'ini oluşturuyordu. Buna karşılık müslüman kesim İstanbul'da 36 milyon TL 'lik (% 16) bir ödeme yaptı. Böylelikle, İstanbul'un varlıklı ya da hali vakti yerinde gayrimüslim işadamları, Türkiye çapındaki Varlık Vergisi toplamının yarısına çok yakın bir kısmını ödediler. Bunu yaparken, özel mülklerinin oldukça büyük fakat tam belirlenemiyen bir miktarını, ideal rayiçten çok daha düşük bir fiyatla elden çıkarmak zorunda kaldılar. Bu satışların tümünün getirdiği toplam kayıp hiçbir zaman gerçekçi bir biçimde hesaplanamamıştır. Türkiye'nin diğer yerlerinde ise müslümanlar, hem genel nüfusun hem de tüccar kesiminin büyük çoğunluğunu oluşturmaktaydılar. İstanbul haricinde, müslüman nüfus 80 milyon TL. vergi ödedi. Bu, müslümanlardan yapılan tahsilatın yüzde 85'ini oluşturuyordu.

(23) Bu hesaplamalar için, bkz: Edward C. Clark, «The Emergence of Textile Manufacturing Entrepreneurs in Turkey. 1800-1968», yayımlanmamış doktora tezi (Princeton Universitesi, 1969), s. 177, 178.
(24) Yabancılar lehine yapılan düzeltmeler için, bkz: Ökte, s. 124, 131, 238.
(25) Ökte, s. 217, 231.

Büyük bireysel zararlar pahasına da olsa, Varlık Vergisinin Türkiye ekonomisine kısa vadede kazanç sağladığı söylenebilir. Bir şok tedavisi olarak, dolaşımdaki paranın % 43'üne denk gelen bir kısmını vergilendirmekle, enflasyon frenlenmiştir.[26] 1943 yılının toplam vergi tahsilatı sonuçta üçte bir oranında artmıştır. Piyasadan bu kadar önemli miktarda sermaye ve nakit para çekilmesi, 1944 yılı toptan fiyatlarının düşmesine ve Ankara ile İstanbul'un geçinme endekslerinin 1943'teki düzeyinde göreli bir istikrara kavuşmasına katkıda bulunmuştur.[27]

Yukarıda sözü edilen tüm olumlu etkiler, gerçekte kısa ve uzun dönemli olumsuz sonuçlarla birlikte değerlendirilmelidir. Birçok insan işinden gücünden koparılmakla kalmadı; bunların azımsanmayacak bir kısmı, yasal işlerden karaborsa faaliyetlerine itildiler. Böylece Varlık Vergisi, tasarlayıcılarının kısıtlamayı ummuş oldukları yasadışı işlere katılımı arttırdı.[28]

En büyük ve kalıcı zarar ise, güven ortamının yitirilmesi oldu, çünkü başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de, siyasî ve ekonomik geleceğin belirsizleşmesine koşut olarak, sermaye yatırımları ağırdan alınır. Faik Ökte'nin altını çizdiği gibi, bir vergi mükellefinin devletten beklediği en büyük güvence, istikrardır. Sanayi, ticaret ve tüm ekonomik hayat bu güvence havasını soluyarak yaşamını sürdürür. Bu hava, Varlık Vergisi ile zehirlenmiş oldu.[29]

Bu kirli havanın gayrimüslimleri hangi ölçülerde etkilediği, sorgulanmaya değer. En azından bir yazar, sezgisel olarak, bundan sonraki yatırım yapma ve böylece sermayelerini ortaya koyma kararlarının olumsuz bir şekilde etkilenmiş olması gerektiği sonucuna varıyor.[30] Hiç şüphesiz, bundan böyle gayrimüslimlerin aklına ikide birde Varlık Vergisinin gelmesi için hayli neden vardı; ve Türkiye'deki tekstil sanayicileri üzerine yakın geçmişte yaptığım bir araştırma da bu sonucu desteklemektedir.[31] Bulgularıma göre, İstanbul yöresinde yeni kurulmuş ve gelişen büyük tekstil sanayii girişimleri arasında gayrimüslim girişimcilere ait olanlarının oranı, II. Dünya Savaşı sonrasında çarpıcı bir biçimde düşmüştür. Müslümanların çabucak üzerine atladığı teşviklerin çekiciliğine karşın, çok az sayıda gayrimüslim, savaş sonrası yıllarda, başka işlerden tekstil imalâtına geçmiştir. Bu nedensellik ilişkisinin dolaysız kanıtından yoksunsak da, bu anî değişimin ardında yatan belirleyici etkenin, büyük bir olasılıkla,

(26) **İstatistik Yıllığı**, 1942 - 45, s. 259.
(27) **Small Statistical Abstract** (1948), s. 469.
(28) Ökte, s. 213; Lewis, **Emergence...**, s. 295.
(29) Ökte, s. 211.
(30) Z.Y. Hershlag, **Turkey : Challenge of Growth** (Leiden, 1968), s. 133.
(31) Bkz: Edward C. Clark, yukarıda anılan tez, s. 107 - 111, 182. Bu tetkikte «girişimci» terimi her fabrikanın kuruluşundan en fazla sorumlu olmuş kişi için kullanılmıştır.

Varlık Vergisinin yarattığı parasal keşmekeş ve çeyrek yüzyıllık şüphecilik olduğunu söyleyebiliriz.

Gayrimüslimlerin savaş sonrası çekingenliğini sergileyen veriler, aşağıdaki çizelgelerde gösterilmiştir. Bilgiler, 1967 yılında Türkiye'deki özel yünlü ve pamuklu fabrikalarının kapasitelerinin yaklaşık yüzde 75'ine sahip bir fabrikalar kesiminden 70 kadarının girişimcileri ile yapılan konuşmalara dayanmaktadır. Çizelge 1, herhangi bir girişimcinin ya da ailesinden birinin ya da baba veya dedesinin, hangisi daha eski ise onun, herhangi bir imalât dalına (ilk) girişinin tarihini göstermektedir.[32] İmalâtçılık burada, inorganik enerjiyle çalışan makinalarla ve kâr amacıyla herhangi bir ölçekte mal veya gıda maddeleri üretimi ya da işlenmesini içermektedir.[33] Veriler üç kategoride sunulmuştur : (1) Türkiye'nin herhangi bir yerinde imalâtçılığa ilk giriş; (2) Anadolu'da imalâtçılığa ilk giriş; (3) İstanbul'da (Rumeli dahil olmak üzere) imalâtçılığa ilk giriş.[34]

Çizelge 1'in A kısmı, 1895 - 1965 döneminde tüm girişimciler veya akrabaları için bir imalâtçılık dalına ilk giriş tarihini göstermektedir. Bazıları imalâtçılığa 1920'lerin ortaları veya sonlarından önce başlamışlarsa da, bu gibi erken girişler nisbeten seyrektir. 1920'lerin ortasından 1940'a kadar ise, ithalattaki düşüş, eski fabrikaların satılması ve hükümetin malî teşvikleri sonucu, yeni girişlerin daha yüksek bir düzeye fırlayıp bu düzeyi koruduğunu görüyoruz. İkinci Dünya Savaşı ve savaş sonrasının karışık ilk yıllarında girişimlerin yavaşlamasının ardından, potansiyel imalâtçılara yabancı kredilerin verildiği ve *devlet* dokuma fabrikalarının genişlemesinin durdurulduğu 1950'lerde girişler yeniden sıçrama göstermektedir. Tek tek girişimcilere daha dikkatli bir bakış, 1941'den önce imalâtçılığa girenlerin büyük çoğunluğunun, küçük pirinç fabrikaları, çırçır makinaları, sabun tesisleri, örgü makinaları, pamuklu tezgâhları ya da benzerleri ile işe başladıklarını gösterir. İstisnaî büyük başlangıçlar ise, zaten varolan dokuma fabrikalarını satın alanlardır. 1949 son-

(32) İncelenen fabrikaların çoğu 1968'de aile mülkiyetinde ve aile işletmeciliği altındaydılar. Burada, bir kere herhangi bir girişimcinin ailesinin herhangi bir ferdi imalâta girdiğinde, onun deneyimlerinin ailenin diğer mensupları tarafından da paylaşıldığı varsayımını yaptık. Bunu tamamlayan bir önerme, ailenin diğer mensuplarının daha sonraki imalâtçılık başlangıçlarının, ilkine kıyasla girişimcilik faaliyetini daha az simgeleyeceğidir.

(33) Birçok müslümanm yakın atalarının un değirmenleri olduğu bildirilmişti, fakat bunlar hakkında boşluksuz veriler elde etmek mümkün olamadı. Dolayısıyla bunlar, bu tanımdan keyfî bir şekilde dışlanmıştır.

(34) İstanbul dışında Rumeli'de hiçbir büyük tekstil imalâtçısına rastlanmamıştır.

(35) Bu teşviklerin bir özeti için, bkz: Clark, yukarıda anılan tez, s. 84 - 86.

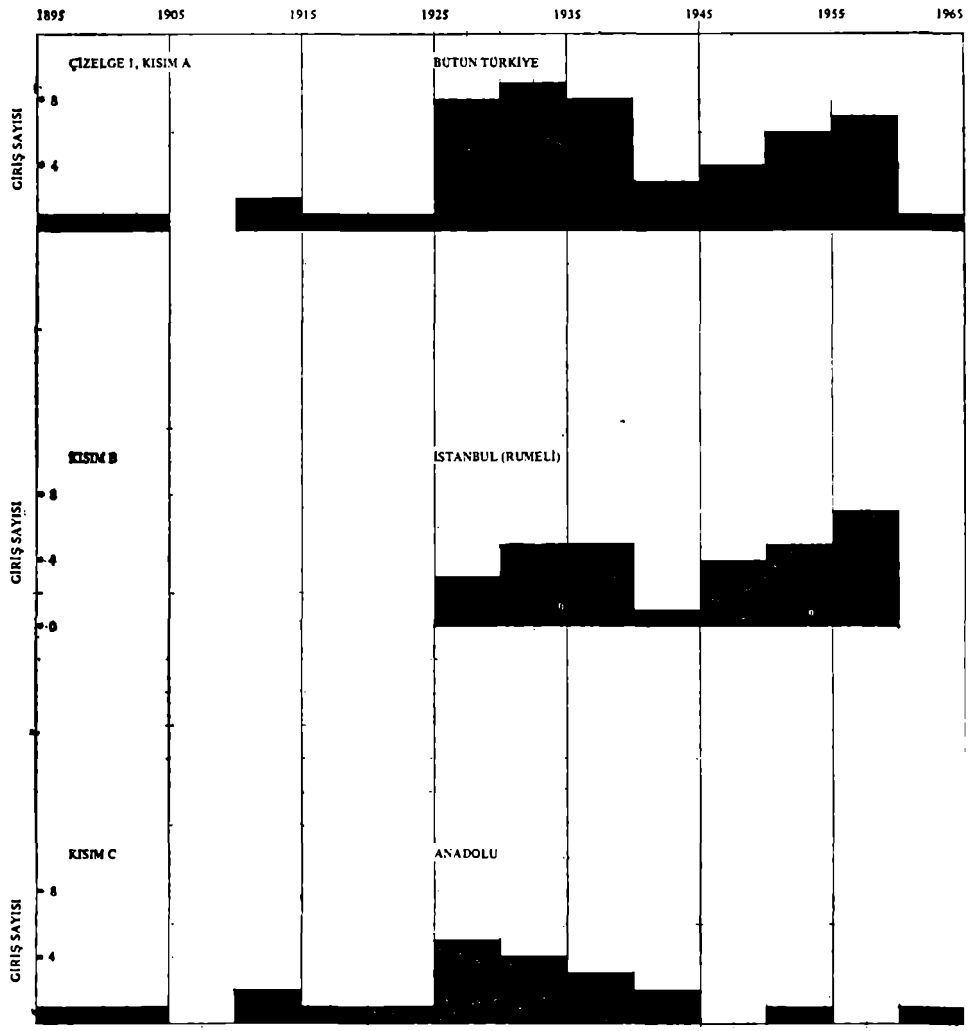

ÇİZELGE : 1

GİRİŞİMCİLERİN VEYA AİLE MENSUPLARININ İMALÂTÇILIĞA İLK GİRİŞLERİ

rasında ise yeni girişlerin çoğu, doğrudan büyük ölçekli dokuma imalâtına yöneliktir.

Çizelge 1'in B ve C kısımları, A kısmındaki vergilerin, ilk İstanbul'da imalâtçılık yapanlar ile ilk olarak Türkiye'nin başka bir yerinde imalâta girenler arasında bölünmesinden oluşmuştur. Özellikle 1925 öncesinde hiçbir girişimcinin imalât sanayiine adım atmadığı İstanbul'daki durum ile Anadolu'daki durum,

birbirinden oldukça farklıdır. Genelde İstanbul, 1920'lerin sonlarından önce imalâta giriş girişmek için hiç de çekici bir yer değildi. Rekabet yaratıcı ithalat yaygın ve ucuzdu; hammadde temini zordu; ve ticaret aracılığıyla daha kolay ve emin para kazanılabiliyordu. 1920'lerin ortalarından önce ticarî açıdan daha elverişsiz yerler olan Türkiye'nin diğer bölgeleri ise, imalâta girişmek için daha elverişli idi.

Çizelge 1'in C kısmı, 1940'lardan sonra Anadolu'da imalâta yeni girenlerin hemen hiç olmadığını gösteriyor. Örnek alınan kişilerin incelenmesi gösteriyor ki, 1950'lerde Adana'nın büyük pamuklu dokuma fabrikalarını kuran girişimcilerin tümü ve ayrıca Anadolu'nun başka köşelerindekilerin de bir çoğu, zaten şu veya bu imalât dalı içindeydiler. Anlaşılan, küçük ölçekli işletmelerde kazandıkları önceki deneyimleri, hem onlara sermaye sağlamış, hem de onları Demokrat Parti tarafından 1950 yılında sunulan yeni yatırım teşviklerinden yararlanmaya zihnen hazırlamıştır.

Çizelge 2, gene 1'inci çizelgedeki girişimcileri göstermekte, ancak müslümanları gayrimüslimlerden bölge bölge ayırmaktadır. 1895'ten itibaren imalâtçılığa Anadolu'daki yeni girişlerin çoğunun müslüman girişimcilerden geldiği görülmektedir (C ve D kısımları).[36] Fakat tabii bizim konuştuğumuz girişimciler, o gün için ayakta olanlardı ve gerçekte Anadolu'daki yeni girişler içinde müslümanların ağır basması büyük olasılıkla sadece 1920'lerin başından itibarendir. O sıralarda gayrimüslimleri kayıran kapitülasyonlar artık sona ermişti ve ulusal hareketler, nüfus değişimleri ve savaş, buradaki gayrimüslimlerin sayısını oldukça azaltmış bulunuyordu.

Çizelge 2'nin A ve B kısımlarında görüldüğü gibi, örneklememizde 1925 ile 1941 arasında İstanbul'da imalâta girenlerin büyük çoğunluğu gayrimüslimlerdi. Bunlar daha önceden tüccardılar ve görüşmelerimizde, 1929 sonrasındaki yüksek gümrük tarifelerinin ithalâtlarına engel olduğunu, buna karşılık imalâtı teşvik ettiğini belirtiyorlardı. Görünüşe göre, bu gibi tüccarların yeni Türkiye Cumhuriyetine ve onun malî politikasına karşı artan güvenleri de önemli bir yardımcı etkendi. Asırlar süren dış ekonomik sömürüden ve müsadereci Osmanlı iltizam sisteminden sonra, nihayet makinalara ve fabrikalara yatırım yapmaları desteklenmekteydi.

İkinci Dünya Savaşından sonra İstanbul'da olsun, Anadolu'da olsun imalâtçılığa ilk girişlerin hemen hepsi, imalâtçılığın bazı ara biçimlerine değil, ticaretten ve diğer işlerden doğrudan doğruya tekstil imalâtçılığına oldu. Ancak İstanbul'da (Çizelge 2, Kısım B), İkinci Dünya Savaşı sonrasında tekstil imalâtına girenler arasında gayrimüslimlerin sayısında açık bir düşme görülmektedir. 1950'lerde hükümetten gelen güçlü teşviklerle birçok müslüman tekstil imalâtına girerken, pek az gayrimüslim

(36) Bu iki istisna, İzmir'deydi.

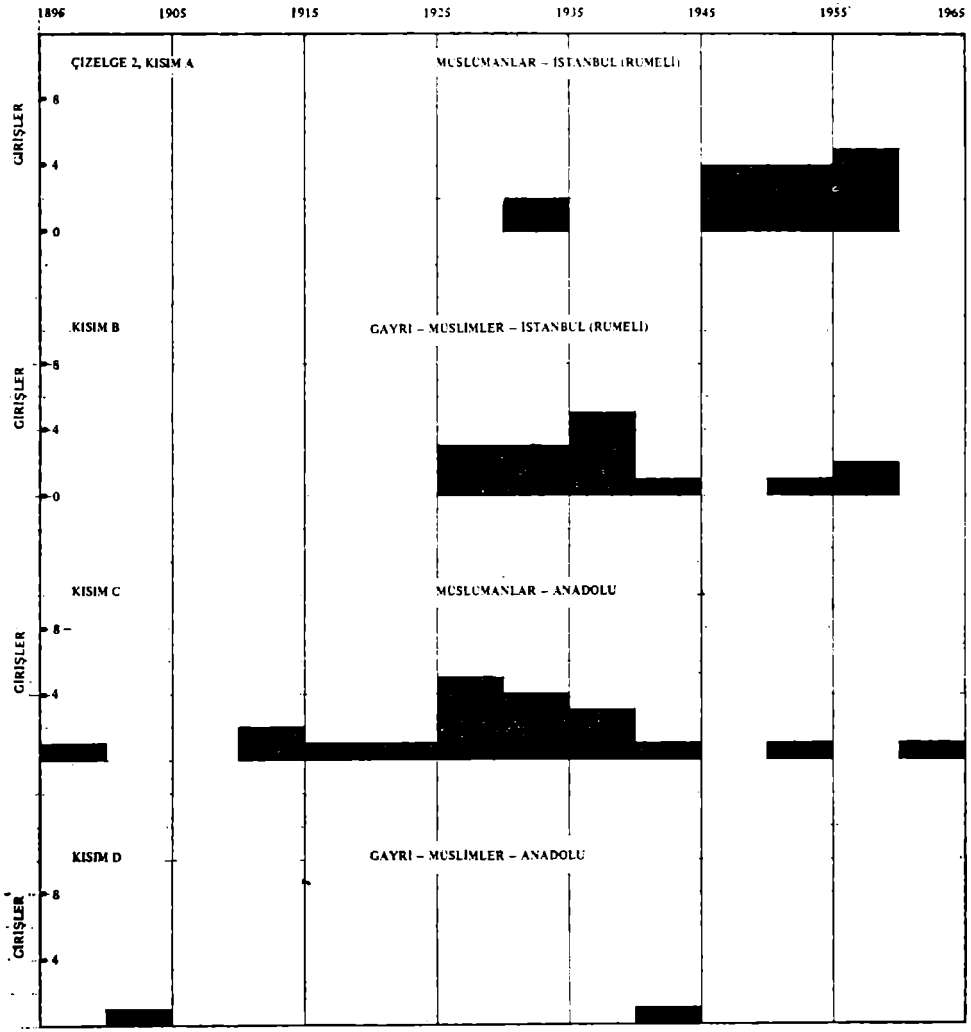

ÇİZELGE : 2

GİRİŞİMCİLERİN İMALÂTÇILIĞA İLK GİRİŞLERİ BÖLGEYE VE DİNE GÖRE DAĞILIMI

ticareti bırakıp imalâta girme fırsatlarından yararlandılar. Özel tekstil imalâtının 1950'den sonraki hızlı gelişiminde gayrimüslimlerin katılımı, zaten Varlık Vergisinden önce de imalâtçılık yapanlarla sınırlı kaldı.

Gayrimüslimlerin savaş sonrasındaki girişimcilik çabalarının sınırlılığının dışsal engellerden kaynaklanması olanaksız görünüyor. Hem müslim hem gayrimüslimlerin söylediklerine göre, banka borçları ve yabancı krediler müslümanlara olduğu kadar

gayrimüslimlere de sağlanmakta idi. İstanbul'da Varlık Vergisinden önce tekstil imalâtına girmiş olan 15 gayrimüslim girişimcinin tümü, savaştan sonra yeni tekstil fabrikaları kurmuşlar ya da eski fabrikalarını önemli ölçüde geliştirmişlerdi. Aralarından birçoğu Türk Sınaî Kalkınma Bankasından borç almıştı ve bu kredilerin onlara veya emsallerine dinlerinden ötürü daha zor verilmesi gibi bir durum, sözkonusu olmamıştı.

Gayrimüslimlerin ticaretten imalâta kaymadaki savaş sonrası isteksizliklerinin ana nedeninin, bazı açık engellemelerden çok, Varlık Vergisinin açtığı yaralar olması, daha güçlü bir olasılık gibi görünüyor. Gayrimüslim tekstil girişimcilerine, Varlık Vergisi konusundaki bireysel izlenimlerini sormuştuk. Verdikleri cevaplar, istisnaî muamele görmediklerini gösteriyordu. Diğer gayrimüslim emsallerinden daha az vergi ödeyen şanslı bir azınlık değillerdi. Örneğin, kendilerine biçilen Varlık Vergisi tutarı, ailenin birçok üyesi arasında bölüşülmüş olan bir «dönme» ailesi, 1.7 milyon TL., yani Ökte tarafından kaydedilen en yüksek vergi tutarından ancak yüzde 5 daha azını ödemişti.[37] Musevi bir girişimci ve yakın akrabaları 1.1 milyon TL.; üçüncü bir gayrimüslim ailenin 3 üyesi de 240,000 TL. ödemişlerdi. Diğerleri, ki bunlara ayrıntılı rakamlar vermeyenler de dahildir, ya «çok ağır» vergilerden söz ettiler, ya da tüm nakit servetlerini kaybettiklerini ve mülklerini ipotekleyerek büyük borç altına girdiklerini söylediler.

Ağır vergi ödemelerinden genellikle yakınmalarına karşın, aynı gayrimüslimler, malî toparlanışlarının hızlı olduğunu da belirtmişlerdir. Bazıları, vergilerin en yüksek olduğu İstanbul'da bile, kayıplarının müslümanlar karşısındaki göreli malî güçlerini ancak kısa bir süre için sarstığı izlenimindeydiler.

Böyle hızlı bir malî toparlanış, evrensel görülemez ve Ökte'nin belirttiği gibi, birçok gayrimüslimin sanşı çok daha az yaver gitmiştir.[38] Dahası, «kaybedenler», yani Varlık Vergisi öncesinde (gayrimüslim) tekstil imalâtçılığı ve ticaret yapıyor olup da işini bırakan ya da her şeyini yitirenlerin, bu örneklemeye dahil olmadığı açıktır. Bunların sayılarını bilemiyoruz. Bununla beraber, görüşmelerimizde yapılan yorumların gösterdiği gibi, 1942'de tekstil imalâtı yapıyor olan gayrimüslimlerin görece azı, Varlık Vergisinin açtığı malî yaralardan kurtulamamıştır. Örneğin 1.7 milyon ödeyen *dönme* ailesi, bu tutarın tümünü iki yıl içinde telâfi etmişti. Genelde edindiğimiz izlenim, gayrimüslim tekstil imalâtçılarının çoğunun, zararlarını yaklaşık bir yıl içinde telafi ettikleridir.

Bu kadar hızlı bir malî toparlanmanın ana nedeni, 1942-43'ten sonra satıcılara çok uygun piyasa koşullarının varlığıdır. Varlık Vergisini tesis ve teçhizatlarını ipotek edip ödeyebilen gay-

(37) Ökte, s. 159, 183-184. Dönme'lere diğer gayrimüslimlerden daha az vergi biçildiği hatırda tutulmalıdır.
(38) Ökte, s. 203.

rimüslim imalâtçılar, ithal malları kıtlaştıkça büyük satış ve kârlar yaptılar. Sağlam malî şöhrete sahip gayrimüslimlerin toparlanmasını, onlara genellikle sempati duyan bankerlerden, herhangi bir güvence göstermeden aldıkları işletme sermayesi borçları da kolaylaştırmıştır.[39]

Parasal kayıplarının geçiciliğine karşın gayrimüslimler, yine de Varlık Vergisinin önemli yan etkilerine maruz kaldıklarını bildirmişlerdir. Bir aile, savaş sonrasında aynı verginin yeniden konulması ihtimalinden öyle korkmuştu ki, ailenin mensupları, İstanbul'da bir yabancı ile ortaklaşa pamuk ipliği eğirme fabrikası kurma planlarını bile erteleddiler. Fabrika arazisi satıldı ve aile, savaş sonrasındaki ilk dokuma fabrikasını, planladığı tarihten ancak 8 yıl sonra inşa ettirmeyi göze alabildi. Bir diğer gayrimüslim aile ise, ilk defa, Türkiye'nin yanısıra Batı Avrupa'da da fabrika kurmak suretiyle, sermaye yatırımlarını, piyasalarını ve vergi risklerini savaş sonrasında yaymayı yeğledi. Bundan önceki 200 yıl boyunca, sözkonusu aile hep Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye sınırları içinde iş yapmıştı. Bazı Musevi ailelerinin fertleri ise, en azından kısmen Türkiye'deki vergi ortamının belirsizliğine tepki olarak, savaş sonrası fabrikalarını İsrail'de kurdular. Bütün örneklememiz içinde, kısa bir özel görüşmeyi bile reddeden biricik girişimci ise, bizi yavaş yavaş kapıya doğru itelerken, bir yandan da yeni bir Varlık Vergisi korkusunun isminin bilinmemesini istemesinin temel nedenini oluşturduğunu belirtiyordu.

Yukarıda anlatılanlar, bir bakıma, Varlık Vergisi şokunu atlatıp 1945'ten sonra eski malî gücüne yeniden kavuşan tipik bir gayrimüslim dokuma imalâtçısının profilini sunuyor. Bu tipik girişimci, Varlık Vergisi yüzünden duygusal bir sarsıntı geçirmişti; belki ilk başlarda, gelecekte yeniden vergilendirilmekten korkuyordu; fakat yitirdiklerini fazlasıyla telâfi edebilmişti. 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti, hem Varlık Vergisini reddetti, hem de dokuma makinalarının büyük çapta ithali için yabancı krediler sağladı.[40] Girişimci zihniyetli gayrimüslimler için, yeni bir Varlık Vergisi olasılığı, çekingen davrananların büyük ölçekli dokuma imalâtına geçmek için eşsiz bir fırsatı yitirmiş olacakları kesinliğinden daha az korkutucu oldu. Zaten tekstil üretimi yapmakta oldukları için, onlara, Türkiye'deki özel üretimin artan çekiciliği karşısında görece azalan ithalat faaliyetine yönelmek, çekici olmayan bir seçenek gibi geliyordu.

Öte yandan, gayrimüslim dokuma *tüccar*ları arasında, Varlık Vergisine tepkinin değişik türde olduğu da tahmin edilebilir. Bunların, tüccar olarak, dokuma imalâtçılığında hiçbir deneyimleri yoktu. Deneyimsizlikleri, özünde, başarılı bir imalâtçılık için gerekli olan girişimci anlayışın ve tavrın yokluğunu ifade ediyordu. Dokuma tüccarları olarak onlar da Varlık Vergisi çerçeve-

(39) Görüşmelerden elde edilen verilerdir.
(40) G. Lewis, **Turkey**, s. 128.

sinde ağır biçimde vergilendirildiler ve hattâ içlerinden bazıları bu yükün altından hiçbir zaman kalkamadılar. Geleceğe yönelik korku ve endişeleri, en azından gayrimüslim dokuma imalâtçılarınınki kadar güçlüydü. Ayrıca, tüccarların savaş sonrasında büyük ölçekli dokuma imalâtçılığına girişmeleri, ikili bir riski içeriyordu : Hiç aşinâ olmadıkları bir alanda büyük borç yükü altına girebilirlerdi ve mal varlıkları şirket belgelerine geçirilerek ilk defa büyük ölçüde açığa çıkabilirdi. Daha geleneksel bir iş ve ticaret ruhu ve daha ketum bir anlayış temelinde, savaş sonrasında büyük ölçekli dokuma imalâtına girmek, hele hele Varlık Vergisinin gölgesi altında, hayli maceracı gibi gözüküyordu.

İkinci Dünya Savaşından sonra ilk kez imalâtçılığa giren az sayıdaki gayrimüslim girişimcinin yatırım davranışları da, yukarıdaki çözümlemeyi doğrulamaktadır. Bunların üçü de Musevi idi. Her birinin, en büyük fabrikalarının en azından yüzde 50'sine sahip birer müslüman ortağı vardı.[41] Savaş sonrası döneminin bu mülkiyet dokusuna tümüyle zıt biçimde, 1945'ten önce de imalâtçılık yapan 8 museviden 7'si, savaş sonrasındaki büyük fabrikalarının sahipliğini kendi aileleri içinde tuttular. Firmanın yarısından fazlasını finanse eden müslüman ortaklarla birleşen, sadece bir tanesi oldu.

Bu yapı değişikliği, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dokuma imalâtına yeni giren az sayıda gayrimüslim girişimcinin müslüman ortak alırken akıllarında Varlık Vergisinin bulunduğunu gösterir. Müslim ve gayrimüslim ortakların birleşik varlıklarının eşitsiz biçimde vergilendirilmesi, çok güç olacaktı. Yeni bir ayırımcı sermaye vergisinin konulması halinde bile, Varlık Vergisinde de olduğu gibi, güçlü müslüman ortakların etkin himayesi beklenebilirdi.

Varlık Vergisinin gayrimüslim imalât girişimciliğini önemli ölçüde kısıtladığı sonucu, Türkiye'nin sadece tekstil endüstrisinin tetkikine dayanmaktadır. Buna rağmen, tekstil imalâtçılığındaki yatırım yapısı değişmelerinin, diğer geleneksel imalât alanlarındaki benzer değişmeleri yansıtmakta olması ve savaş sonrasındaki bu eğilimin tipik olması muhtemeldir. Gayrimüslimlerin belki plastik kimya ya da ev araçları sanayileri gibi, geleneksel olmayan diğer dallar yoluyla imalâta girmeye daha eğilimli oldukları gösterilmedikçe, yeni yatırım fırsatlarına karşı tutumlarının özellikle yeni ortaya çıkan müslüman girişimcilere oranla daha çekingen olmuş olduğu kabul edilebilir.

(41) Bunlardan ikisi, kurucu ortaktılar; biri ise, sözkonusu işletme daha sonra ek sermayeye ihtiyaç duyduğunda katılan bir müslüman gruptu.

(42) Ökte, s. 129 - 30.

KORKUT BORATAV

Savaş Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri ve "Rantlar" Sorunu

İkinci Dünya Savaşı, Cumhuriyet dönemi iktisat tarihinin belki de en az incelenmiş zaman kesitini oluşturur. Halbuki savaş sonrasında[1], Türkiye toplumunu 1930'lu yıllardan tamamen farklı bir gelişme doğrultusuna yöneltecek etkenlerin önemli bir bölümü, 1940-1945 yılları içindeki gelişmelerin sonucudur. Ayrıca, savaş yıllarının güç ve olağanüstü koşullarında iktisat, siyaset, eğitim ve kültür alanlarındaki devlet politikalarının oluşumu ve uygulanması[2], CHP iktidarının yapısını ve içerdiği çelişkili eğilimleri ortaya koyacak ilginç bir inceleme alanı olarak görülebilir. Ulusal bir ekonominin ana özelliklerini kazanmış olmakla birlikte, temel unsurları arasındaki organik bütünlüğün hâlâ tamamlanmadığı ekonomik yapının, savaşın yarattığı şoklara (ve bunla-

(1) Pekçok yorumcunun aksine, iktisat politikaları ve ekonominin gelişme doğrultuları bakımından dönüm noktasının 1950 değil, 1946 olduğu görüşündeyim. Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi küçümsenmemesi gereken bir siyasî dönüşüm olmakla birlikte, siyasî düzlemde dahi, sol alternatifler devlet zoruyla bastırılırken varlıklı grupların belli kanatları arasında «paylaşılmış» iki partili bir rejimin kurulması sonunda, yirmi beş yıldır oluşagelen bir sürecin, yani siyasî iktidarın egemen sınıflarca «fethedilmesi» sürecinin **savaşın hemen ertesinde** tamamlanmış olduğu söylenebilir.

(2) Unutmayalım ki bu beş yıllık kısa döneme, Millî Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Toprak Mahsulleri Vergisi, Köy Enstitüleri, Batı kültür ürünlerine sistemli bir açılma hamlesi gibi, etkileri sonraki yıllara uzanan ve uzun süre tartışılacak olan pekçok devlet icraatı sığdırılmıştır.

rı karşılamaya çalışan politikalara) karşı gösterdiği tepki ve uyum mekanizmalarının incelenmesi, iktisatçı bakımından bir hayli ilgi çekici olmalıdır. Bu yazıda, bu doğrultuda bir adım olması umuduyla savaş yıllarına ait bazı temel (ve nicel) bölüşüm göstergeleri sunulup kısaca tartışılmaktadır. Bu tartışma, son yıllarda iktisat yazınımızda önemli bir yer tutmaya başlayan «rant ekonomisi» kavramının işe yararlılığı konusunda bazı şüphelerin ifade edilmesine de vesile olacaktır.

TABLO : BAŞLICA BÖLÜŞÜM GÖSTERGELERİ 1938 - 1939, 1944 - 1945[3]

	1938 - 39	*1944 - 45*
Sınaî Üretim Endeksi	100	78
Sınaî Fiyat Endeksi	100	357
Buğday Üretim Endeksi	100	63
Buğday Fiyat Endeksi	100	568
Tütün Üretim Endeksi	100	105
Tütün Fiyat Endeksi	100	490
Pamuk Üretim Endeksi	100	88
Pamuk Fiyat Endeksi	100	356
Nominal Ücretler Endeksi	100	271
Reel Ücretler Endeksi	100	51
M. Gelirde Maaş Payı (%)	8,5	8,2
Toptan Eşya Fiyat Endeksi	100	449
Reel M. Gelir Endeksi	100	75

Savaş yıllarında gelir dağılımında meydana gelen değişmelerin doğrultusunu, Tablo'daki 1938 - 39 ve 1944 - 45'e ait göster-

(3) Tabloda, ücretler dışındaki tüm göstergeler, Bulutay, Tezel, Yıldırım (1974)'teki çeşitli tablolardan hesaplanmıştır. 1938 - 1941 yıllarının nominal ücretleri için, aynı çalışmanın Tablo Ek 53'ü; 1942 - 45 nominal ücretleri için ise, Tablo Ek 37'nin «demiryolları özlük hakları toplamı»nı veren verileri kullanılmıştır. 1942 - 45 yıllarında kapsanan demiryollarının uzunluğu sabit kaldığı için, işçi sayısının da değişmediği, dolayısıyla toplam özlük hakları serisinin endeks değerlerinin nominal ücret haddi endeks değerlerine eşit olduğu varsayılmıştır. Reel ücretler endeks değeri ise, bu yolla elde edilen nominal ücret serisinin toptan eşya fiyatları endeks sayıları ile indirgenmesi sonunda elde edilen bir seri ile, Şehmus Güzel'in **Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi, 1940 - 1950** başlıklı yayınlanmamış bir çalışmasında yer alan Sümerbank (1939 - 1945) ve Etibank (1942 - 1945)'e ait iki reel ücret serisinin, her yıla ait endeks değerlerinin ortalaması alınarak hesaplanmıştır. Bu nedenle, tabloda tek bir seriye ait olan nominal ücret ile üç serinin ortalaması olan reel ücret endeks değerleri birbiriyle tamamen tutarlı değildir. (Sözü geçen çalışmadaki verileri kullanmama izin verdiği için arkadaşım Ş. Güzel'e teşekkür borçluyum.)

gelerden izlemek mümkün olmaktadır. Bu göstergelerden hareketle ve 1930'lu yıllardaki gelişmelerle[4] de bağlantı kurarak, aşağıdaki saptamaların yapılabileceğini sanıyorum:

1. Tarım/sanayi göreli fiyat ilişkilerinin, savaş yıllarında tarım lehine döndüğü anlaşılıyor. Sınaî fiyatlardaki artış, toptan eşya fiyatlarının belirgin bir biçimde gerisinde kalmış; buğday ve tütün fiyat endeksleri sınaî fiyat endekslerinin çok üzerinde (pamuk fiyatları ise başabaş) seyretmiştir. Bu gelişme, 1930'lu yıllarda gözlenen fiyat hareketlerinin tam zıddıdır.

2. Salt iç ticaret hadlerinin yarattığı bölüşüm etkilerini telâfi edecek veya güçlendirecek üretim değişmeleri gözlenmiş midir? Pamuk ve tütün üretimi savaş koşullarından sınaî üretim kadar etkilenmemiştir. Buğday üretimi ise % 37 gerileyerek sınaî üretimden (— % 22) daha fazla düşmekle birlikte, buğday fiyatlarındaki artış üretimdeki daralmayı sınaî ürünlerde gözlenenden daha fazla telâfi etmektedir. Gerçekten de, fiyat hareketleri incelenen 4 gruba (sanayi, buğday, tütün, pamuk) ait üretim ve fiyat endekslerinin 1944 - 45 değerlerinin her bir grup için çarpımı, sanayinin üç tarımsal ürünün gerisinde kaldığını göstermektedir.

3. Tarım - içi fiyat ilişkileri bakımından ise, 1930'lu yılların sanayileşme yükünü büyük ölçüde sırtlayan buğday üreticilerinin, savaş yıllarında göreli durumlarını belirgin biçimde düzeltmiş oldukları söylenebilir: Büyük buhranla birlikte buğday fiyatları büyük bir çöküntüye uğramış; buğday/sanayi fiyat endeksleri arasındaki oran, 1924 = 100 kabul ediilrse, 1931 - 32'de 70'e kadar düşmüştü. 1930'lu yıllar, buğday fiyatındaki bu göreli düşüklüğün sürdürüldüğü bir dönemdir. Sözü edilen fiyat endeksleri arasındaki oran 1938 - 39'da hâlâ 68'dir. Savaş yıllarında fiyatı en çok artan ürünün buğday olduğu gözleniyor[5]. Tablodaki fiyat endekslerini buğday/sanayi oranına dönüştürerek önceki dönemlerle karşılaştırırsak, bu değerin 1924 düzeyini aşmış olduğu ortaya çıkacaktır. Şüphesiz, buğday fiyatındaki sıçrama *piyasaya dönük* çiftçilerin göreli durumlarını ve daha da önemlisi, buğdayı pazarlayan ticaret sermayesinin durumunu düzeltmiştir. Geçimlik üretim yapan Anadolu köylüsü ise, faal emek gücünün önemli bir bölümünün silah altına çağrılmasından doğan üretim düşmelerinin sıkıntısını çekmiş ve 1944'te kabul edilerek 1946'da kaldırılan ve gayrisafi üretimden alman % 10'luk bir vergi olan Toprak Mahsulleri Vergisi'nin yükü altında ezilmiştir. Göreli fiyatı 1930'lu yıllarda pek fazla aşınmamış olan tütünün ise hem fiyat, hem

(4) 1930'lu yıllara ait bölüşüm göstergelerinin bir bölümü Boratav (1981)'de yer almaktadır. O çalışmada bulunmayan ve aşağıda aynı dönem için kullanacağım ücret - maaş göstergeleri, yakında yayınlanacağını umduğum, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908 - 1980** başlıklı bir çalışmada sunulmakta ve tartışılmaktadır.

(5) Buğdaydaki fiyat artışının büyük bölümü Saraçoğlu hükümetinin hububat ticaretini büyük ölçüde serbest bırakan kararını izleverek ve 1942 - 1943 yılları içinde meydana gelmiştir.

de üretim düzeyi bakımından savaş yıllarında da avantajlı durumunu sürdürdüğü gözlenmektedir.

4. Gelir dağılımı bakımından durumu en çok bozulan grubun işçi sınıfı olduğu, Tablo'nun incelenmesinden ortaya çıkmaktadır. İstihdam (ve dolayısıyla emek verimliliği) rakamları bulunmamakla birlikte, millî hasılanın % 25, sınaî üretimin % 22 azaldığı bir dönemde reel ücretlerin yarı yarıya düşmesi, ücretlerin sınaî katma değer ve millî gelir içindeki paylarının da önemli ölçüde gerilemiş olduğunun dolaylı (ancak aşağı yukarı kesin) bir kanıtı olarak görülebilir[6]. 1930 - 1939 yılları arasında ise, özel sanayide reel ücretlerin % 12'ye yakın bir oranda gerilediği; ücretlerin millî gelirdeki payı artarken sınaî katma değerdeki payının hafifçe aşındığı saptanmaktadır. Bu gelişmeler 1930'lu yıllarda hızlı (özel sanayide yıllık ortalama artışlar olarak % 13) bir istihdam artışına paralel olarak meydana gelmiş; dolayısıyla işçi sınıfını oluşturan çeşitli alt - grupların mutlak hayat düzeylerinde herhangi bir gerilemeye muhtemelen yol açmamıştır[7]. Savaş yıllarındaki gelişme ise, işçi sınıfının mutlak bir anlamda ve belirgin bir biçimde yoksullaşması anlamına gelmiştir.

5. Memurların sayısı ve reel gelirleri ile ilgili veriler bulunmamakla birlikte, memur maaşlarının millî gelirdeki payının savaş öncesi ile savaş sonu arasında aşağı yukarı aynı kaldığı anlaşılmaktadır. Millî gelirin % 25 dolaylarında gerilediği dikkate alınır ve memur sayısının sabit kaldığı varsayılırsa, memurların hayat düzeylerinin de aynı oranda düştüğünü kabul etmek gerekir. Maaşlar/millî gelir oranı, 1930'lu yıllarda belli bir artma eğilimi göstermiştir. Bu artış muhtemelen hem kamu personelinin genişlemesi, hem de reel gelirlerde belli bir yükselmenin bileşke-

(6) Sınaî hasıladaki düşmenin istihdam ve kapasite kullanımında birbirine yakın oranlarda bir gerileme sonunda meydana geldiğini ve böylece emek veriminin sabit kaldığını kabul etmek, savaş koşulları içinde gerçekçi bir senaryo kabul edilebilir. Sınaî katma değerde ücret payının bu koşullar altında sabit kalması, emek veriminin % 50 dolaylarında düşmesi ile mümkün olabilirdi. Bu ise, mevcut verilerin ışığı altında, ancak kapasite kullanımı daralırken istihdamın artması ile gerçekleşebilirdi ki, bu türden bir gelişme (hele askere almanın hızla arttığı bir dönemde) açıkça imkânsız görülmelidir.

(7) İstihdam artışı yoluyla işçi sınıfına yeni katılanların (köyden göçenlerin ve işsizlerin) ücret yelpazesinin alt dilimlerini dolduracağı kabul edilirse, ortalama reel ücretler düşerken tüm işçi gruplarının durumlarında belli bir düzelme meydana gelebilir. 100 işçiden oluşan, ortalama ücretin 10 TL, kırsal bölge ortalama gelirinin 5 TL olduğu bir başlangıç durumunu, köyden gelen ve 6 TL ücretle işçi sınıfına katılanların olduğu, aynı sürede «eski» işçilerin ortalama ücretlerinin 12 TL'na çıktığı bir ikinci durumla karşılaştıralım. (Köyden katılmaların işçi sayısını 200'e çıkardığını kabul edelim.) Bütün grupların reel gelirleri artmış olmasına rağmen, ortalama reel ücret 10 TL'dan, 9 TL'na düşmektedir.

sidir. Savaşın ilk yıllarında Refik Saydam hükümetinin politikaları, maaşların millî gelirdeki payını 1941'de % 10'a kadar yükseltmiş; ancak bu oran 1942 - 43 yıllarının enflasyonu karşısında hızla aşınarak %5,3'e kadar düşmüş; savaşın son iki yılında ise yeniden yükselerek savaş öncesindeki orana yaklaşmıştır.

6. Bir genelleme yapacak olursak, savaş yıllarında gelir dağılımının piyasa için üretim yapan (incelediğimiz gruplarda hububat ve tütün üreten) çiftçinin, genel olarak burjuvazinin, özel olarak iç pazara dönük ve tarım ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisinin lehine döndüğü söylenebilir. İdarî işlemlerin (ve örneğin aşağıda tartışılacak Varlık Vergisi uygulamasının) büyük kayıplara ve kazançlara yol açtığı bir kıtlık, vurgun ve karaborsa ortamından, üst düzey bürokratik ve siyasî kadroların da belli ölçülerde «nemalandığı» malûmdur. Savaş ekonomisinin ağır koşulları ise, işçi sınıfı ile geçimlik üretim yapan veya ürününü doğrudan pazarlayamayan küçük köylüye yüklenmiştir. Bu, emekçilerin örgütsüz olduğu ve siyasî iktidarı etkileme kanallarının bulunmadığı denetimsiz enflasyon ve yokluk dönemleri için olağan sayılması gereken bir sonuçtur.

7. Ancak bu görüntüyü belli bir ölçüde etkileyen önemli bir olağanüstü operasyona, *Varlık Vergisi*'ne değinmemek, yukarıda çizilen tabloyu eksik bırakmak olacaktır[8]. Bu vergi uygulaması ile, hemen hemen tümü 1943 yılı içinde ve % 70'i İstanbul'dan olmak üzere 114,368 mükelleften 315 milyon TL tahsil edilmiştir. Bu, 1943 yılında tarım - dışı kesimlerde yaratılan hasılanın % 8'ine yaklaşan ve bütünü ile burjuvazinin ödediği bir meblâğdır. Bilindiği gibi, vergi uygulaması burjuvazinin çeşitli grupları bakımından tarafsız olmamış; azınlıklara öncelikle yüklenilmiş; siyasî iktidarla yakın bağları olan gruplar ise kayırılmıştır. Ancak bu gözlemler verginin sadece sermaye grupları tarafından ödendiği olgusunu ortadan kaldırmıyor. Ne var ki, Varlık Vergisi'nin yan etkileri gelir dağılımı ile ilgili sonuçları aşmış; gayrimenkuller, işyerleri ve stoklar satılarak ve tasfiye edilerek verginin ödenebildiği durumlarda, servet - mülkiyet dağılımında geleneksel metropol burjuvazisinden, Anadolu kökenli yeni zenginlere doğru küçümsenmeyecek değişmeler meydana gelmiştir.

* * *

Savaş dönemi kıtlık ve yokluk yılları olduğuna ve bu ortam büyük ölçüde devlet müdahale ve kontrolları ile içiçe oluştuğuna göre, bu dönemi de bir *rant ekonomisi* olarak nitelendirmek gerekmiyor mu? Öyle ise, ithalat rejiminden doğan *koruma rantlarını* ve devletin piyasaya müdahalesinden doğan *müdahale rantlarını* önce ayırmak, sonra toplamak; bunların mutlak hacmini ve göreli büyüklüğünü saptamak; rantların hangi gruplarca paylaşıldığını ve kimlerce «ödendiğini» hesaplamak, döneme ilişkin bir bölüşüm analizinin zorunlu unsurları olmuyor mu? Türkiye ekonomisinin «ithal ikameci» 1960 - sonrasına bu perspektifle bakıl-

(8) Bkz: Boratav (1982, ss. 255 - 264), Ökte (1951).

dığını; hattâ bazı hesaplama denemeleri yapıldığını biliyoruz. Yerleşmekte olan bu geleneği 1940 - 45 dönemine de uygulamak mümkün değil midir?

Aslında «rant ekonomisi» kavramına, yukarıda özetlenen doğrultudaki bir bölüşüm sorunu içinde yaklaşanların[9] doğru bir yöntem izlediklerini sanmıyorum. *Rantların oluşması* diye anılan olay, göreli fiyatların değişmiş olmasından ve referans oluşturabilen bir diğer fiyatlar kümesine göre farklılaşmasından başka birşey değildir. Belli mal grupları arasındaki belli fiyat ilişkilerini ifade eden her göreli fiyat kümesi, bu malların üretim ve pazarlanmasını gerçekleştiren ve bunları tüketen gruplar arasında belli bir gelir dağılımına tekabül eder. Ve bu dağılım, başka bir fiyat kümesinin tekabül ettiği bir diğer dağılımdan farklı olacaktır. 1940 - 45 yıllarına dönecek olursak, sınaî ürünler, buğday, tütün, pamuk ve toptan eşyadan (yani birisi tüm malları ifade eden beş gruptan) oluşan bir göreli fiyatlar kümesinin, dönem sonunda (1938 - 39'a göre) buğday ile tütünün lehine, pamuk ve sınaî ürünlerin aleyhine döndüğünü saptıyoruz. Bu saptamadan hareketle ve sözü geçen mallar için söz konusu olan üretim ilişkilerine, piyasa yapılarına, maliyetlere ve sosyal grupların tüketim sepetlerine bakarak, gerçekleşen fiyat değişikliklerinin gelir dağılımını kimler aleyhine, kimler lehine değiştirdiğini saptamak mümkün olabilir. Ancak, «savaş, kıtlık, koruma ve müdahale rantı» diye anılan bir bölüşüm (ve sömürü) kategorisinin hesaplanması ve buna örneğin buğday ve tütün çiftçisinin veya tüccarının el koyduğunu söylemek *farklı* ve kanımca *yanlış* birşeydir.

Bu türden bir koruma - müdahale - kıtlık - savaş «rantı»nın anlamlı bir bölüşüm kategorisi olarak kullanılabilmesi için, hesaplanabilmesi gerekir. Hesaplanabilmesi için de, rantlara yol açan göreli fiyatlar ile karşılaştırılabilecek (ve rantların oluşmadığı varsayılan) farklı bir fiyatlar kümesini tanımlamak gerekir. Peki, bu «tarafsız ve rantsız» fiyat sistemi nasıl tanımlanacaktır? Ampirik olarak tanımlanması herhalde imkânsız olan tam rekabet fiyatları mı? Veya Marksist ve marjinalist okullar arasında yalpalayıp duran A. Emmanuel'in bir neoklasik «eşref saati»nde ifade ettiği gibi, her faktörün dünyanın her yerinde aynı «getiri» yi elde ettiği zaman geçerli olacak (ve faktörler - arası ikamede sınırlar olduğu zaman tam rekabet fiyatlarından ayrılan) bir fiyatlar kümesi mi?[10] Ya da, alıcı ve satıcılar arasındaki eşitsizliğin hemen hemen istisnasız bir kural olduğu dünya ticaretindeki fiyatları mı?[11] Ulusal düzeydeki teknik koşullardan hareketle Sraffa'nın standard sistemine tekabül eden fiyatlar mı? Ya da yine ulusal üretim koşullarını ve tek bir kâr oranının geçerliliğini

(9) Bu «günah»a belli ölçülerde katılmış olanlardan biri olduğumu itiraf edeyim. 1930'lu yılların bölüşüm sorunlarını incelerken «koruma rantı» kavramını yukarıdaki eleştirilere kısmen açık bir biçimde kullanmış olduğumu söyleyebilirim. Örnek olarak: Boratav (1981).

(10) Emmanuel (1976, s. 264).

kabul eden, ancak standard bir sistem kullanmadığı için öncekinden ayrılabilen «üretim fiyatları» mı?

Somut bir rant hesaplaması yapmak isteyenlerin mutlaka sormaları gereken bu soruların kolaylıkla yanıtlanamayacağı ortadadır. Yanıtlanabilse dahi, iki fiyat durumu arasında bölüşüm ilişkileri bakımından temel fark, mutlak fiyat *düzeyi* değil, *göreli* fiyatlar olduğuna göre, yükselen ve gerileyen fiyatlar birbirlerini telâfi edecekler ve ortada (bazı yazarların imâ ettikleri gibi) hiç yoktan «yaratılan» bir rant kitlesi değil, fiyatı düşen malları üretip satan ve fiyatı yükselen malları tüketen grupların *aleyhine*, fiyatı yükselen malları satan ve fiyatı düşen malları tüketen grupların *lehine* bir gelir dağılımı değişikliği söz konusu olabilecektir; o kadar... Rant kavramının bu bölüşüm çözümlemesine katacağı birşey yoktur.

Sömürü ilişkilerinin özüne nüfuz edecek bir çözümleme peşindeysek, soruna farklı bir yolla yaklaşmamız gerekir. Malların üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek - zamanları, yani Marksist iktisadın kullandığı anlamda *değerler* ile malların *fiyatları*, sektörler arasındaki teknolojik koşullar ve mal piyasaları arasında tekelleşme dereceleri farklılaştıkça birbirinden sapar. Böylece *artık*, üretim süreci içinde ve dolaysız üreticiler tarafından yaratılır; ancak dolaşım süreci içinde sektörler arasında yeniden paylaştırılır. Bu ikinci paylaşım süreci içinde oluşan *fiyatlar* ile üretim süreci içinde belirlenen *değerler* arasında yapılacak bir karşılaştırma, artığın yaratıldığı sektörler ile artığa dolaşım süreci içinde el koyan sektörler ve gruplar arasındaki karmaşık bölüşüm ilişkilerini ortaya koyar. Böylece, piyasa ilişkileri içinde (göreli fiyatların değişmesiyle) meydana gelen değişmeler, (a) ya, bir önceki dönem ve durumla karşılaştırılarak gelir dağılımındaki değişmelerin ortaya konmasına imkân verir; (b) ya da *değerlere* tekabül eden hipotetik bir göreli fiyatlar kümesiyle karşılaştırılarak, dolaşım süreci içinde artığın nasıl ve hangi sektör ve gruplar arasında yeniden paylaşılmış olduğunu gösterir. Esas olarak teorik bir analiz olan bu ikinci yaklaşımın da bir «rant» kavramı aracılığıyla yapılamayacağı ortadadır[12]. İkinci Dünya Savaşı'nın tipik (ve çok aşırı) «rant ekonomisi» koşullarına ilişkin bölüşüm analizinin yapıldığı bu yazıda, «savaş - kıtlık - müdahale rantları» kavramı kullanılmadan —ve yukarıda (a) şıkkı altında özetle-

(11) Dünya fiyatlarını hareket noktası alan, resmî (ve TL'nın «aşırı değerli» olduğu) döviz kuru kullanılarak TL'na çevrilen ithal maliyetleri ile ithal mallarının satış fiyatları arasındaki farkı hesaplayan A. Krueger (1974), Türkiye'de ithalattan doğan rantların 1968' de millî gelirin % 15'ine ulaştığını ileri sürüyor. Krueger'in yaklaşımını izlersek, döviz kurunu, ithal maliyetini iç satış fiyatlarına ulaştıracak oranda devalüe edersek ve devalüasyonun satış fiyatlarını etkilemeyeceğini varsayarsak, rantlar ortadan kalkacaktır. Halbuki bu varsayımlar altında göreli fiyatlar değişmeyeceğine göre, rantlar ortadan kalkmaz; sadece Merkez Bankası'na (devlete) intikal eder.

nen— «önceki dönemle karşılaştırılan gelir dağılımı değişiklikleri»nin ortaya konabileceği gösterilmektedir.

KAYNAKLAR

Boratav, K. (1981), «Kemalist Economic Policies and Etatism»: *Atatürk : Founder of a Modern State* (Ed. A. Kazancıgil ve E. Özbudun), Londra içinde.

Boratav, K. (1982), *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara (ikinci baskı).

Bulutay, T., Tezel, Y.S. ve Yıldırım, N. (1974), *Türkiye Millî Geliri, 1923 - 1948*, Ankara.

Emmanuel, A. (1974), «La stabilisation: Alibi de l'exploitation internationale», *Revue Tiers - Monde*, Nisan - Mayıs.

Krueger, A. (1974). «The Political Economy of Rent - Seeking Society», *American Economic Review*, Haziran.

Ökte, F. (1951), *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul.

(12) Bir **bölüşüm - sömürü** incelemesi için tek referans - karşılaştırma ölçütünü oluşturan **değerler**, analizi **etkin kaynak tahsisi** sorunsalına dönüştürdüğümüz zaman «maksada muvafık» olmayabilir. Bu sorunsalın içinde referans noktasını oluşturacak optimum fiyatlar kümesinin, bir programlama modelinden elde edilecek (ve programın yapısına bağlı) gölge fiyatlardan oluşacağı söylenebilir. Ancak Türkiye'de «rant ekonomisi» tartışması kaynak tahsisi değil bölüşüm sorunsalı içinde sürdürüldüğüne göre, konunun bu yönünün tartışılmasını bu noktada gerekli görmüyorum.

ÇAĞLAR KEYDER,
ŞEVKET PAMUK

1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler*

Bilindiği gibi, Haziran 1945'de Tek Parti döneminin Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Cumhuriyet döneminin ilk ve günümüze kadarki en önemli toprak reformu yasasıdır. Kanunun pek çok tartışmalara konu olan ünlü 17. maddesi, kiracılar tarafından işlenen 50 dönüm üzerindeki toprakların kamulaştırılıp yeniden dağıtılabileceği hükmünü getiriyor; böylece diğer yönleriyle ılımlı gözüken tasarıya oldukça radikal bir nitelik kazandırıyordu. Bu kısa yazıdaki amacımız, Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının ve özellikle Partinin üst düzey yönetiminin böyle bir yasayı ne gibi saiklerle Meclisten geçirdiğini incelemek olacaktır. Aşağıda ilk bölümde, Tek Parti döneminde toprak dağıtımına ilişkin girişimlerin ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kısa bir tarihçesini sunacağız. Daha sonra ise, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Meclis'ten geçirilişine ve bunun zamanlamasına ilişkin alternatif açıklamaları ayrı ayrı ele alacağız.

KISA BİR TARİHÇE

«Toprak Reformunun Hikayesi»ne *Türkiye'nin Düzeni* kitabında bir bölüm ayıran Doğan Avcıoğlu'na göre, sorun «1934 yılından bu yana işitilmeye başlanmıştır. Daha önce, 1929 yılında

(*) Bu yazının ilk biçimini okuyup eleştiren H. Gülalp'e teşekkür ederiz.

İsmet Paşa 'Büyük çiftlik işletmekte olan gayret ve servet sahiplerine dokunmak şöyle dursun, aksine olarak bunların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz' demekteydi.» Daha sonraları bu tutum değişmiştir. 1933-35 yıllarında tapusuz toprakların çiftlik ağalarının elinden alınarak topraksız köylülere dağıtılmasını öngören iki tasarı hazırlanmış, ancak bunlar Ziraat Vekaletinde ve CHP grubunda uyutulmuştur[1]. 1935 yılında kabul edilen yeni Parti Programına, «Her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi etmek, Partimizin ana gayelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgü istimlak kanunları çıkarmak lüzumludur» diyen bir madde eklendi. Toprak Reformu sorununun CHP yönetiminin en üst düzeyinde ele alınması, 1936 yılına rastlar. Kasım 1936'daki Meclis'i açış konuşmasında, Atatürk şöyle demektedir:

«Toprak Kanununun bir neticeye varmasını Kurultayın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması, behemehal lazımdır. Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır.»

Aynı yılın Aralık ayı sonunda yaptığı konuşmada, Başbakan İnönü de aynı temayı vurgulamaktadır:

«Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerimizde bile köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır. Başkalarına ait topraklar üstünde, çok fena şartlar içinde ve çok verimsiz olarak çalışmak mecburiyetindedir. Hiçbir vakit hiçbir adamın malını cebren zaptetmek fikrinde değiliz. Fakat hiçbir surette köylüyü ilelebet topraksız kalmaya mahkum eden bir çerçeve içinde bırakmaya razı olamayız. Toprağı köylüye dağıtmak meselesi, medeni memleketlerin birer birer içinden geçtiği ve 'rejim agrer' namını alan zirai bir ilerleme safhası olmuştur. Memleketimizin de bu safhadan geçmesi, bir tekamül eseri olacaktır.»[2]

O sıralarda Ankara'da bulunan yabancı gözlemciler de CHP liderlerinin toprak reformu konusuyla ciddi bir biçimde uğraştıklarını, siyasal ve bürokratik kadroların bu konuda yoğun bir çalışma içinde olduklarını belirtmektedirler[3].

Toprak Reformuna yasal yolu açmak için Anayasa'da yapılması gerekli değişiklikler, Şubat 1937'de Meclis'te kabul edildi. Ancak Reforma ilişkin çalışmaların bundan sonra yavaşladığını görüyoruz. Gerçi toprak reformunun Atatürk tarafından açıklanan temel hedefleri Ekim 1937'de kurulan Celal Bayar hüküme-

(1) Avcıoğlu (1971), ss. 319-320.

(2) İnönü'nün topraksız köylülük oranına ilişkin olarak söylediklerinde abartma payının büyük olduğunu düşünüyoruz. Türkiye tarımı üzerine çalışmış ve sayıların dilinden biraz anlayan bir kişinin bu oranları kabul etmesi mümkün değildir. Ancak bu sorun belki de ayrı bir araştırma konusudur. Bu yazıdaki amacımız açısından önemli olan, topraksızlığın 1930'lu yıllarda önemli bir sorun haline gelmesi, önemli bir sorun olarak görülmesidir.

(3) Avcıoğlu (1971), s. 320 ve Tezel (1982), ss. 348-9.

tinin programına da alınmıştır; ama bu konuda fazla birşey yapılmamıştır.

Tek Parti yönetiminin toprak dağıtımı konusuna geri dönmesi için aradan sekiz yıl geçecektir. 1945 yılının Mayıs ayında hükümet, «Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkındaki Kanun Tasarısı»nı Meclise sundu. Tasarı Meclise büyük çalkantılara yol açtı. Kurulan geçici komisyonda Adnan Menderes, Cavit Oral, Emin Sazak, Halil Menteşe gibi büyük toprak sahipleri tasarıyı «oldukça zararsız» bir biçime koymayı başardılar. Bunun üzerine, başta Cumhurbaşkanı İnönü olmak üzere daha radikal bir toprak dağıtım yasası çıkartılmasından yana olanlar tasarıya 17. maddeyi ekledîler ve tasarı, 17. madde için «bu maddeyi kabul etmeyen milletvekili benim milletvekilim değildir» dediği söylenen İnönü'nün ısrarlarıyla, Haziran 1945'te Meclis'te kabul edildi[4]. Kanunun 17. maddesi şu hükmü getiriyordu:

«Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte olan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartiyle yukarda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olamaz... Geçici mevsim işçileri hakkında bu [madde hükmü] uygulanmaz...»[5]

Uygulamada ise 17. madde işletilmeyecektir. Toprak Reformuna ilişkin tartışmalar Demokrat Parti'nin oluşmasını sağlayan faktörlerden biri olmuştur. Yasanın uygulanmasını başlatacak olan tüzüğün çıkartılması ise Mayıs 1947'e kadar geciktirildi. 1948 yılında Tarım Bakanlığına, yasanın baş muhaliflerinden olan büyük toprak sahibi Cavit Oral getirildi. Nihayet 1950 seçimleri öncesinde, Mart 1950'de CHP iktidarının üst düzey yöneticileri tam geri çarkederek 17. maddeyi Meclisteiptal ettirdiler. Daha sonraları, Mayıs 1955'de Demokrat Parti iktidarı sırasında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun 24 maddesi daha değiştirilecek ve yasa 1973 yılındaki yeni Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ile yürürlükten kalkacaktır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde 1947 - 1972 yılları arasında ve büyük bir bölümü 1950'lerde olmak üzere, 22 milyon dönümün üzerinde arazi topraksız ve az topraklı ailelere dağılmıştır. Bu miktar Türkiye'de hâlen ekilen toprakların % 8'ine ulaşmaktadır; küçümsenemez. Ancak, bu toprakların yalnızca binde 2'si veya 54.000 dönümü şahıslardan kamulaştırılan arazidir. Dağıtılan toprakların geri kalan bölümü esas olarak Hazine adına kayıtlı topraklardır. Bu nedenle Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun özel toprakların kamulaştırılarak yeniden dağıtımı gibi bir uygulamaya yol açtığı söylenemez[6].

(4) Avcıoğlu (1971), ss. 321 - 4 ve Tezel (1982), ss. 351 - 4.
(5) Taraklı (1976), s. 49.
(6) Taraklı (1976), ss. 105 - 116.

DEĞİŞİK AÇIKLAMA BİÇİMLERİ

Tek Parti döneminin genel siyasal doğrultusuna ters düşen, büyük toprak sahiplerinin Mecliste önemli ağırlığının olduğu ve topraksız köylülerin bir baskı grubu oluşturmadıkları, tabandan bir talepte bulunmadıkları bir dönemde, CHP üst düzey yöneticilerinin böyle bir girişimde bulunmaları hangi saiklerle açıklanabilir? Aşağıda üç yaklaşım üzerinde duracağız. Bunlardan ikinci ve üçüncüsü, bir ölçüde aynı kavramsal çerçeveyi paylaşmaktadır.

(a) Devrimci - Reformcu Kadro

Bu açıklama tarzının en iyi örneğini Doğan Avcıoğlu vermektedir. Avcıoğlu'na göre sorun 1934'de işitilmeye başlanmış, 1936 yılında ise «Kurtuluş Savaşı liderlerine malolmuştur... Liderlerce israrla savunulmasına ve hükümet programlarına alınmasına rağmen, Toprak Kanunu çıkana kadar, 1937 yılından 1945'e kadar sekiz yıl gecikecektir. Gecikmede, Dünya Savaşı şartları kadar, toprak reformuna karşı gösterilen büyük direnmenin payı vardır.» Nihayet 1945 yılında İnönü, Başbakan Saraçoğlu, Tarım Bakanı Hatiboğlu gibi liderler bu dâvâya sarılmışlar ve bazı radikal milletvekilleriyle birlikte yasayı Meclisten çıkarabilmişlerdir. «Ters şartlarda, bu köklü reforma teşebbüs edilmesi dahi, az sayıdaki milliyetçi - devrimci kadronun şeref hanesine yazılacak bir davranıştır... [Uygulamada ortaya çıkan] hezimet, başta İnönü olmak üzere, az sayıdaki milliyetçi - devrimci bir kadronun, bürokrasinin tutucu kadrosu ve büyük şehir tüccarı ile ittifak halindeki eşraf karşısında, aşağıdan hissedilir bir tepki gelmeyen bir ortamda kaçınılmaz görünen yenilginin ifadesidir.»[7]

Görüldüğü gibi Avcıoğlu, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu ekonomideki gelişmelerden soyutlanmış bir çerçevede ele almakta; yasanın hikâyesini sınıflar - üstü bir devrimci kadronun çıkar sahipleri ile mücadelesine indirgemektedir. Bir an için, yasanın Meclis'ten yalnızca dar bir kadronun devrimci mücadelesi nedeniyle geçtiğini kabul etsek bile, bu açıklama Toprak Reformu sorununun niçin, örneğin 1925'de değil de 1935 - 1936'da ve sonra 1945'de tekrar gündeme geldiği sorusuna yanıt getiremektedir. Şunu da ekleyelim ki Avcıoğlu'nun «kadrocu açıklama»sı, Türkiye'de 1923 - 1950 dönemine ilişkin tahlil ve yorumlarda oldukça sık rastlanan bir yaklaşım türüdür. Özellikle devletçilik ve devletçiliğin gösterdiği dalgalanmalar üzerinde duran pek çok yazar, ekonomiden, maddî temellerden kopuk açıklamalar getirmişlerdir.

(b) Topraksız Köylüler ve Hububat Üretimi

İkinci olarak tarımsal üretimin, özellikle hububat üretiminin ve bu üretimin pazarlanan bölümünün zaman içindeki dalgalanmalarını dikkate alan bir açıklama önereceğiz.

(7) Avcıoğlu (1971), ss. 319 - 26.

Büyük arazi sahiplerinin elindeki toprakların bir bölümünün ekilmediği, buna karşılık Anadolu'da pek çok topraksız köylü ailesinin bulunduğu teması, hem 1920'lerde hem de 1930'larda kamuoyunda ve CHP yöneticileri arasında tartışma konusu olmuştur. Tek Parti döneminde toprak dağılımı ve topraksızlık sorununun boyutlarını ortaya koymak, bu konuda eldeki verilen güvenirliklerini incelemek bu kısa yazının amacı dışında kalmaktadır. Ancak burada, CHP üst düzey yöneticileri için böyle bir sorun olduğunu, hem 1920'lerde hem de 1930'larda boş bırakılan topraklar ve topraksız köylüler meselesinin gündeme geldiğini vurgulamak istiyoruz. 1920'lerde bu konu Kürt İsyanı bastırıldıktan sonra tartışılmış ve 1927'de çıkarılan bir yasa ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da büyük toprak sahiplerine ait 11.000 hektar tarım arazisi topraksız köylülere dağıtılmıştır[8]. (Bu «toprak reformu»nun tamamen politik amaçlarla yapıldığına dikkat çekmek isteriz.) 1930'larda ise, daha önce değindiğimiz gibi, konu 1934-36'da alevlenmiştir. Niçin 1930'ların ortası ve sonra niçin 1945 yılı? Şimdi, bu soruyu cevaplamaya çalışalım.

Dünya ekonomisinin buhran koşullarında Tek Parti rejiminin geleceği hızlı sanayileşmeye bağlanmıştır. Hızlı sanayileşme ise gıda maddeleri üretiminde artışlar sağlanmasına, özellikle buğday ve diğer hububatın ucuz ve bol miktarlarda ülke içi kent pazarlarına aktarılmasına bağlıdır. Oysa tarımsal üretim istatistiklerini incelediğimizde, özellikle buğday ve diğer hububat üretiminin Kurtuluş Savaşı sonrasındaki toparlanma döneminde 1929'a kadar hızla arttığını, ancak 1929'dan sonra ciddi bir durgunluk içine girdiğini görüyoruz (Bkz: Şekil 1). 1932, 1933, 1934 ve nihayet 1935 yıllarında buğday ve diğer hububatta üretim 1929 düzeylerinin gerisinde kalmıştır. Kanımızca, 1935 yılının durgunluktan da öte üretimde bir gerileme yılı olması, Tek Parti rejiminin yöneticilerini üretimi arttırmak için gerekirse radikal önlemler almaya zorlamış ve zaten 1930'ların tarımsal durgunluk yıllarında işitilmeye başlanan Toprak Reformu Kanunu, işte bu konjonktürde en üst düzeyde, Atatürk ve İnönü tarafından gündeme getirilmiştir.

Öte yandan, 1936 yılında buğday ve diğer hububat üretiminin, eldeki verilere göre, % 50'nin üzerinde bir sıçrama göstermesi ve üretim düzeylerinin 1930'ların ikinci yarısında bu yeni platoda seyretmeye başlaması, Toprak Reformu sorununun aciliğini kaybetmesine yol açmıştır. Konuya 1945'de geri dönülecektir.

Burada bir parantez açalım. Türkiye'de tarımsal üretim istatistiklerinin ne gibi yöntemlerle hazırlandığını biraz olsun izleyenler, söz konusu üretim verilerini şüpheyle karşılayabilirler; bırakınız 1930'ları, 1980'lerde bile Türkiye'de buğday üretimi tahminlerinde % 10-15 dolaylarında hatâlar yapıldığını hatırlatabilirler. Bulutay ve arkadaşlarının *Milli Gelir* çalışması yakın dönemi inceleyen iktisat tarihçileri için çok değerli bir kaynak ni-

(8) Tezel (1982), s. 346.

Şekil 1

Türkiye'de Tarımsal Üretim (1924-1948)

(1938 fiyatlarıyla Milyon T.L. olarak)

Kaynak : Bulutay,Tezel,Yıldırım (1974), Tablo 2.22

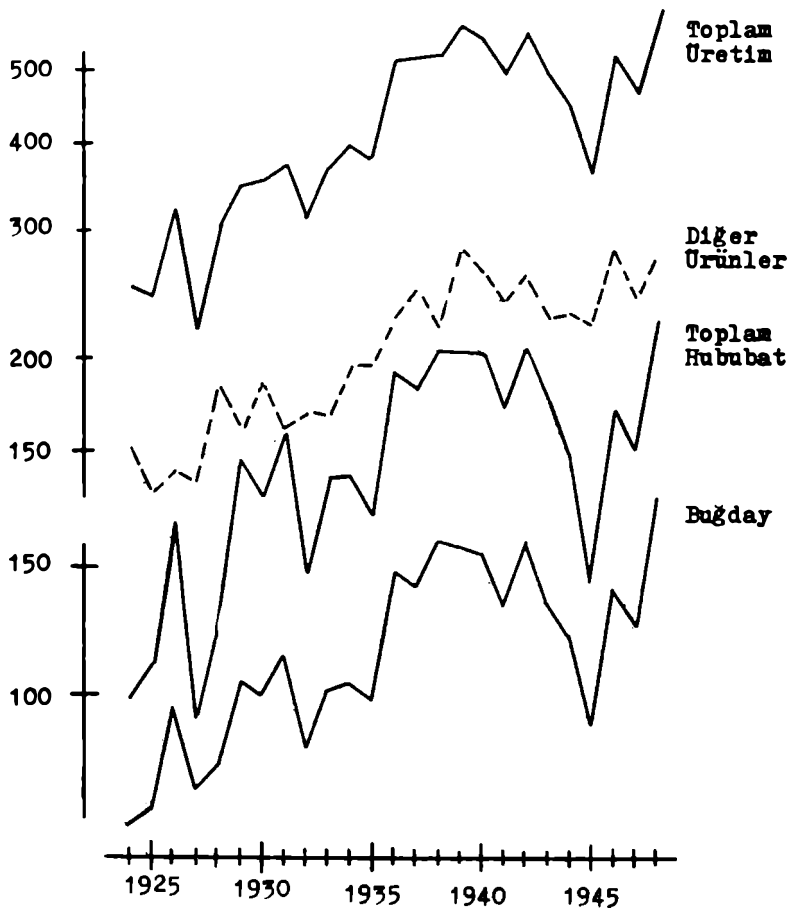

teliğindedir. Çalışmanın sonuçları bugün elimizdeki en sağlıklı verileri oluşturmaktadır. Ancak elimizdeki üretim düzeyi tahminlerinin önemli hatâ payları içerebileceğini yadsıyamayız. Son tahlilde bu tahminlerin güvenilirlikleri, 1930'lu yıllarda derlenen ve bu *Milli Gelir* çalışmasının temelini oluşturan ham verilerin güvenilirlik derecesine sıkı sıkıya bağlıdır. 1930'lu yıllarda hububat üretim tahminleri herşeyden önce pazarlanan ürün miktarı-

na bakarak hazırlanmaktaydı. Örneğin 1936 yılındaki gerçek üretim artışı % 50'yi bulmamış olabilir; elimizdeki tahmin pazarlanan ürün miktarındaki artışı yansıtıyor olabilir. Ancak bu durum burada geliştirilen tezi etkilemeyecektir. Eğer elimizdeki üretim istatistikleri pazarlanan ve dolayısıyla kentlere ulaşan hububat miktarlarındaki dalgalanmaları yansıtıyorsa, Toprak Reformu kentlere ulaşan hububat miktarlarındaki gerilemeye tepki olarak gündeme getirilmiştir denebilir, ki bu daha inandırıcı bir varsayımdır. Tarımdan kentlere bol ve ucuz gıda maddeleri aktarımını rejimin tarım kesimine karşı izlediği politikanın ana ekseni olarak kabul eden açıklamamız, bu durumda da, geçerliliğini koruyacaktır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun 1945'de tekrar gündeme gelmesini aynı çerçeve içinde açıklamak güç olmayacaktır. Şekil 1'de görüldüğü gibi Anadolu tarımı İkinci Dünya Savaşı yıllarında çok büyük bir darbe yemiş, üretim düzeyleri çok önemli gerilemeler göstermiştir. Örneğin, eldeki verilere göre buğday üretim düzeyi 1938'den 1945'e yüzde 49, 1938 sabit fiyatlarıyla toplam hububat üretimi ise 1938'den 1945'e kadar yüzde 52 oranında düşüş göstermiştir. Yetişkin nüfusun önemli bir bölümünün askere alınmış olması, öküzlerin ordu adına müsadere edilmesi, devletin vergilendirme ve satınalma politikaları bu sonuçta etkili olmuşlardır. Ayrıca, savaş koşullarının ve bu yıllardaki devlet politikalarının kırsal alanlarda daha çok toprağın boş kalmasına neden olduğunu öne sürebiliriz. Bir başka deyişle, 1945 yılında üretimi ve pazarlanan ürün miktarını arttırma zorunluluğu her zamankinden daha acildir; bu yüzden de ekilmeyen topraklar ve topraksız köylülük teması, her zamankinden daha güçlü olarak CHP liderlerinin önündedir.

Burada bir parantez daha açalım. Bir an için CHP yöneticilerinin gerçekten pazarlanan tarımsal artığı arttırmayı amaçladıklarını kabul edelim. Bu amaca yönelik bir önlem olarak toprak reformunu kullanmak doğru olur muydu? Bu soruya, ancak toprak dağıtımından sonra daha fazla toprak ekileceği kabul edilirse, olumlu cevap verilebilir. Buna karşılık, eğer ekilen toprak miktarını insangücü ve hayvan sayısı belirliyorsa, o zaman mülkiyetin değiştirilmesi toplam üretim miktarını fazla etkilemeyecektir. Aksine, yeni mülk sahibi olan küçük köylü toprak sahibine kira vermeyeceği için, muhtemelen kendi tüketimini yükseltecek ve pazarlanan artık da böylece düşecektir. Ayrıca, hem kuramsal olarak hem de Türkiye tarihine bakıldığında açıkça görülmektedir ki, pazarlanan artığın miktarının belirlenmesinde, kısa dönemde en önemli etken, fiyatlar ve iç ticaret hadleridir. Bir başka deyişle, köylü fiyatları beğenmediği zaman daha çok kendine yeterliğe dönmekte ve pazarladığı artığı azaltmaktadır. Eğer İnönü ve diğer CHP yöneticileri 1945 yılında tarımsal üretimin gerilemesine ve özellikle pazarlanan artığın azalmasına toprak reformuyla çözüm bulacaklarını —hem de kısa dönemde— düşündüyseler, herhalde yanılgı içindeydiler. Bütün bunlara karşılık, pazarlanan artığın azaldığı yıllarda CHP üst düzey yöneti-

cilerinin tarımla ilgili sorunlarla daha yakından ilgileneceklerini söylemek, şüphesiz doğru olur.

(c) İktidarın Toprak Reformunu Politik Mücadele Aracı Olarak Kullanılması Hipotezi

Yukarıda, toprak reformu tartışmalarının ve özellikle de Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun gündeme gelmesindeki zamanlamayı konu ettik. Anlaşılacağı gibi, zamanlamaya ilişkin bir açıklama, olgunun hangi politik dengeler veya baskılar sonucunda ortaya çıktığını izah edemez. Eğer toprak reformu için tabandan gelen bir talep yoksa, o hâlde politik geometriyi yukarıda, iktidar kademesinde araştırmak gerekir. Şimdi üzerinde duracağımız hipotez, bu amaca yöneliktir. Kısaca «politik» diye adlandıracağımız bu açıklama çerçevesinin kökenleri, Türkiye'de devlet ile köylülük arasındaki ilişki ve ittifakları inceleyen bir çalışmada ortaya konulmuştu[9]. Birtek ve Keyder'in sözkonusu 1975 tarihli makalelerinde, devletin iktisadî politikaları ile toplumsal ve iktisadî yapı arasındaki yakın ilişkinin altı çizilmekte. Geliştirilen modelde ayrıca, sanayileşme sürecinde tarımdan artık aktarmanın önemi, köylülük içindeki farklılaşmalar ve dünya ekonomisinin uzun dönemli dalgalanmaları vurgulanmakta. Özetlersek, Tek Parti Döneminde devlet ile köylülük arasındaki ilişki ve ittifaklar şöyle yorumlanıyor:

Dünya ekonomisinin genel bir toparlanma ve genişleme eğilimi içinde olduğu, dünya pazarlarındaki hammadde talebinin görece yüksek seyrettiği 1920'lerde, Türkiye'de hükümetler ihracata yönelik büyük toprak sahiplerini destekleyen politikalar izlemişlerdir. 1929 sonrasında dünya ekonomisinin buhrana girmesiyle birlikte tarımsal ihraç mallarının dünya talebi çökmüş ve bu koşullarda Türkiye'de daha kapalı, daha otarşik bir ekonomi modeline, iç kaynaklara dayanan bir sanayileşme stratejisine geçilmiştir. Bu yeni çerçevede tarım kesiminin işlevi sanayi ve kentler için ucuz ve bol miktarda gıda maddesi üretmek olacaktır. Tarımdan sanayiye artık aktarımı bu yolla gerçekleşecektir. Bu nedenle de 1930'larda devlet desteğini ihracata yönelen büyük toprak sahiplerinden (örneğin Adana, İzmir yöreleri) çekmiş; buğday üreten ve ürettiği buğdayın önemli bir bölümünü pazarlayan orta köylülüğe (örneğin İç Anadolu) kaydırmıştır.

Birtek ve Keyder'e göre, devletin İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlediği politikalar büyük toprak sahiplerini daha az etkilerken, buğday üreticisi orta köylülüğü zayıflattı. Bir milyona yakın yetişkin erkek askere alınırken büyük topraklı ailelere istisnalar tanınması, yeni arazi vergileri, üreticinin ürünün büyük bir bölümünü piyasa fiyatlarının çok altında kalan fiyatlardan devlete satmaya zorlanmaları gibi uygulamalar orta köylüleri devletten uzaklaştırdı. Nitekim köylülüğün bu kesimi sonradan CHP ye karşı ve DP lehine politik tutum aldı. Bu çerçevede 1945 yılındaki Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu girişimi, CHP üst dü-

(9) Birtek ve Keyder (1976).

zey yönetiminin köylülük içindeki ittifaklarını bir kez daha değiştirerek, savaş yıllarında güçlenen büyük toprak sahiplerine ve kaybedilen orta köylülüğe karşı küçük köylülerle ittifak kurmaya çalışması olarak yorumlanmaktadır. Ancak büyük toprak sahiplerinin parti içinde başlattıkları ve sonraları Demokrat Parti tarafından da sürdürülen muhalefet başarılı olmuş, bu yeni ittifak girişimi CHP hükümetlerinin iktisadî ve toplumsal politikalarına yansımamıştır.

Bu yorumun en önemli özelliği, devlet ile köylülük arasındaki ilişkilerin, bir yandan dünya ekonomisi koşullarını öte yandan da Türkiye'nin iktisadi ve toplumsal yapısını dikkate alan bir çerçeve içinde ele alınmasıdır. Böylece 1930'lu yılların daha kapalı, daha otarşik ekonomi koşullarında, hızlı sanayileşebilmek için tarımdan artık aktarımının büyük önem kazandığı, devletin tarım kesimine karşı izlediği politikaların en büyük belirleyicisi durumuna geldiği vurgulanmaktadır. Ancak bu çerçeve toprak reformu sorununu incelemek için kullanıldığında, bazı soruları cevaplayamamaktadır. Örneğin, devletin orta köylülükle ittifak içinde olduğunun kabul edildiği bir dönemde, 1936'da hem Atatürk hem İnönü'nün topraksız ve az topraklı ailelere toprak dağıtılması gerektiğini vurgulamaları nasıl izah edilecektir? Sözkonusu çerçeve içinde bu durum, ancak küçük köylüleri de buğday üretip pazarda satan bir üretici grubu durumuna yükseltmek amacı olarak yorumlanabilir. Bu amacın ne kadar gerçekçi olduğu ise tartışmalıdır. Ayrıca, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun 1945 yılında tekrar gündeme gelmesi, yalnızca devlet - orta köylülük ittifakının savaş yıllarında zayıflamasına mı bağlanacaktır?

Şimdi bu soruları bir kenara bırakarak, politikaya daha da fazla ağırlık tanıyan bir açıklama denemesine girişelim. Meclisteki Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tartışmaları sırasında Emin Sazak, Adnan Menderes gibi büyük toprak sahipleri «toprak kıtlığı mı var ki toprak dağıtmaya kalkıyorlar» diye bir soruyu ortaya atmışlardı. Gerçekten de 1945'te ekilen topraklar, örneğin 1955'te ekilen alanların (14,2 milyon hektar) % 60'ı kadardı. Demek ki istense fazla zorlanmadan yeni topraklar üretime açılabilirdi. Ayrıca, sözünü ettiğimiz savaş mobilizasyonu nedeniyle, 3 - 4 yıl öncesine kadar ekilen, ancak insan ve öküz sayısının azalması dolayısıyla terkedilmiş tarlaların da yeniden ekime hazır olduğunu düşünebiliriz. Öyleyse 1945 yılında, işgücü kıtlığının gündemde olduğu bir dönemde niye «topraksız» çiftçi olduğu öne sürülüyordu? Kanımızca üretimin köylünün topraksızlığı nedeniyle sınırlandığını iddia edenler yanılıyorlardı. Çok daha inandırıcı bir açıklama, üretimin eldeki teknolojinin ve girdilerin (karasaban ve öküz) izin verdiği sınırda dolaştığını ileri sürmekten geçer. Bu görüşe göre her köylü ailesi fiilen üretimde bulunuyordu. Topraksız olduğu için üretime katılamayan köylü ailesi yoktu. Mülkiyetinde toprak olmayan aileler, emeklerini ortakçılık veya kiracılık yoluyla değerlendiriyorlardı.

Bu sav diğer bir soruyu gündeme getiriyor: Eğer açılmaya hazır toprak varsa, köylü niçin kendi toprağında üretime geçmektense, gidip ağanın toprağında kiracı veya ortakçı olarak çalışsın?

Burada verilecek cevap basit: Çünkü köylünün hayvanı yok ve hattâ sabanı yok. Bu koşullarda ağanın ağalığı çeki hayvanlarını tekelinde bulundurmasından kaynaklanmaktaydı. Bu durumda İnönü'nün saptadığı topraksızlık, toprak azlığından veya toprakların tümünün az sayıda toprak ağası tarafından denetlenmesinden kaynaklanmıyordu. Hem açılabilecek toprakların varlığı hem de ekilmeyen toprakların hazine arazisi sayılması nedeniyle (Türkiye'nin toprakta devlet mülkiyeti geleneği burada önemli rol oynamaktadır) toprakta ağaların tekelinden söz etmek mümkün değildir. Topraksızlık yoksulluktan kaynaklanıyordu; yoksulluk topraksızlıktan değil. Köylü bir çift öküz ve bir saban alacak kadar para biriktiremediği için ortakçı ve kiracı olarak sömürülmek zorunda kalıyordu. 1930'ların düşük ürün fiyatları savaşın getirdiği yeni vergilerle birleşince de, yoksul köylünün ortakçı - kiracı çemberini kırıp bir çift öküz alacak kadar para biriktirmesine olanak kalmamıştı. Bu koşullarda gerekli olan, toprak reformu değil öküz reformuydu. Öküz reformu yapılmadığı için de Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sonuçsuz kalmaya mahkumdu. 1945 sonrasında yoksul köylüye toprak verilseydi, öküz ağalığı devam ettiği için ortakçılık da sürerdi.

Nitekim 1950'lerde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulanması, daha önce köylü tarafından el konulmuş hazine toprağının tapularının resmen dağıtılması biçiminde, olup bitmiş bir olayın onaylanması olarak gelişecektir. Bir başka deyişle, öküz reformu yapılınca (ki bu, traktörün getirdiği teknik olanaklarla gerçekleşiyor), köylü toprak reformunu beklemeden boş toprakların üzerine yerleşip ekip - biçmeye başlamıştır. Traktörün gelmesiyle teknolojik sınırlama kalkmış ve dolayısıyla «toprak reformuna gerek var» görünümü de silinmiş oluyordu. 1950'lerin başında tarımsal ürün fiyatları artınca, eski kiracı - ortakçılar ya kendi öküzlerini satın alarak ya da traktör kiralayarak toprak sahibi durumuna gelmişlerdir.

Eğer bu senaryo doğruysa, İnönü ve diğer «radikal» CHP yöneticilerinin davranışlarını nasıl açıklayacağız? İki alternatif söz konusu: ya Türkiye'nin toprak ve tarım koşullarını hiç bilmiyorlardı, ya da kırsal yapıyı bilmelerine rağmen, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu yalnızca politik amaçlarla gündeme getirmişlerdi. Birinci alternatife pek ihtimal veremiyoruz, çünkü CHP yöneticilerinin hemen tümünün Anadolu ile yakın ilişkileri bilinmektedir. Ayrıca milletvekilleri arasında Emin Sazak gibi köylüye toprak dağıtımının karşısında olmakla birlikte ortakçı - kiracı olgusunu yakından bilen toprak sahipleri de vardı.

Bu bağlamda CHP'nin sorunlarının ve yeni parti tehdidinin Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun gündeme gelmesinden önce başladığını unutmamak gerekir. Partinin İnönü kanadı hiç şüphesiz bu sorunların farkındaydı ve karşı tarafa yönelik kozlar arıyordu. Toprak reformu sorunu da bu arada, üretimdeki ve pazarlanan ürün miktarlarındaki ciddî gerilemeyle birlikte yeniden gündeme getirilmiş olabilir. Çünkü sözünü ettiğimiz ortakçılık olgusuna doğrudan bir çözüm getirmese de, 17. madde büyük toprak sahiplerinin konumlarını, hiç olmazsa kısa dönemde, önemli

ölçüde değiştirebilecekti. Bir başka deyişle, reform topraksız köylüye çok sınırlı bir yarar sağlarken, büyük toprak sahiplerine ciddi zararlar verebilecekti. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na karşı çıkarak kurulduğu söylenen Demokrat Parti, daha sonraları toprak dağıtıcısı olarak ortaya çıktığına göre, İnönü'nün 17. maddeyi topraksız köylünün yararına olmaktan çok varolan ve gelecekteki rakiplerine karşı kullanmayı düşündüğünü söylemek fazla yanlış olmayacaktır.

SONUÇ

Buraya kadar tartıştığımız tezlerden birincisinin fazla bir anlam taşımadığını savunuyoruz. Ne yazık ki resmi görüşe ve hattâ «ilerici» yorumlara en çok yansımış olan açıklama tarzı da budur. İkinci ve üçüncü tezler ise daha çok birbirlerini tamamlayıcı olarak görülmelidir.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun hikayesini yeniden yazabilmek için, herşeyden önce 1930 ve 1940'lar tarımının teknolojisini ve ürünün pazarlanma koşullarını daha iyi anlamak gerekiyor. Örneğin ekilen alanlar gerçekten kullanılan teknoloji tarafından mı belirleniyordu, yoksa toprak dağılımındaki eşitsizliklerden ötürü boş kalan arazi var mıydı? Hazine topraklarının üretime açılması ne ölçüde zorluklar getiriyordu? Toprağı üretime açarken ne kadar zaman ve güç sarfetmek gerekmekteydi? Çeki hayvanlarının mülkiyetinin dağılımı nasıldı? Tarımsal üretim düzeyleri yıldan yıla nasıl bir dalgalanma göstermiştir? Pazarlanan ürün miktarı hangi etkenlere bağlı olarak değişmekteydi? Çeşitli toprak büyüklükleri arasında tarımsal artığı pazarlama oranı nasıl farklılıklar gösteriyordu?

Bir de siyasal iktidar açısından sorulması gereken sorular var. Aslında elimizde yeterli bilgi olmadığı zaman, politikaları saptayanların yanlış kararlar aldıklarını söylemektense, ne yaptıklarını bildiklerini varsayıp, niye yaptıklarını araştırmak daha sağlıklı bir yoldur. Yine de, İnönü ve diğer yöneticilerin tarımsal yapıyı ne kadar tanıdıkları konusunda ek bilgilerimiz olsaydı, politikalardaki yanılgı payını daha sağlıklı olarak saptamak mümkün olurdu. Buradan çıkarak da, alınan önlemlerin ne derecede «ekonomik», ne derecede «politik» olduğunu daha iyi değerlendirebilirdik.

Bu kısa notun amaçlarından biri de, Türkiye tarihini yeniden yazarken karşılaşılabilecek yöntem ve yorum sorunlarına bir bir ölçüde ışık tutmaktır. Gerçi tarih hep yeniden yazılır, ama Türkiye'de tartışılmadan kabul edilebilecek bazı temel verilerin bile bulunmaması, tarih yazıcılığını zorlaştırmakta. Bugün elimizde sağlıklı toprak dağılımı istatistiklerinin bulunmadığını hatırlarsak, tarımsal yapı sorunlarının niçin bu kadar büyük yanılgılara yol açtığını daha iyi anlayabiliriz. Umarız yapıyla ilgili araştırmalar yeni bilgiler üretir de, tarihi yeniden yazmak bir derece olsun kolaylaşır.

KAYNAKLAR

Avcıoğlu, Doğan (1971), *Türkiye'nin Düzeni (Dün - Bugün - Yarın)*, 2 cilt, Ankara; birinci basım, Ankara 1968.

Birtek, Faruk ve Keyder, Çağlar (1976), «Türkiye'de Devlet - Tarım İlişkileri, 1923-- 1950», *Birikim*, No. 22, ss. 31 - 40; ilk olarak 1975 yılında *Journal of Peasant Studies* dergisinde yayımlanmıştır.

Bulutay, Tuncer, Tezel, Yahya S. ve Yıldırım, Nuri (1974), *Türkiye Milli Geliri (1923 - 1948)*, Ankara.

Taraklı, Duran (1976), *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları (Güney - Doğu Anadolu Bölgesindeki Uygulame ve Örnekleme Sonuçlarıyla)*, ODTÜ, Ankara.

Tezel, Yahya S. (1982), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 - 1950)*, Ankara.

NİHAL KARA

Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri*

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren tek - parti ile yönetilen Türkiye'de, İkinci Dünya Savaşı ertesinde çok - partili sisteme geçilmesi, çeşitli yönleriyle üzerinde tartışılan bir konudur. Bu geçişin önemli bir özelliği, dönemin Cumhurbaşkanı ve «Milli Şef»i İsmet İnönü'nün kararı ile başlamış olmasıdır. Bu makalede, İnönü'nün kararında etkili olduğu ileri sürülen etmenlerin göreli ağırlıklarını belirlemeye çalışacağım.

1 — DIŞ ETMENLER

(a) Uluslararası Ortam

Bir ülkedeki siyasal rejimin, temelde o toplumun yapısı tarafından belirlenmekle birlikte, uluslararası ortamdaki genel eğilimlerden de etkilendiği bir gerçektir[1]. İkinci Dünya Savaşı'nın

(*) Burada, siyasal rejimde değişikliğe yol açan **yapısal** etmenler incelenmemiş; kararın verilmesini etkileyen **konjonktürel** etmenler üzerinde durulmuştur. Birincisi ayrı bir çalışma konusudur.

(1) Türkiye'deki tek-parti dönemini, siyasal katılmanın batılılaşmış kentsel sınıflarla sınırlandırıldığı ve köylülüğün siyasal alanın dışında bırakıldığı bir «dışlayıcı» tek-parti sistemi olarak nitelendiren Huntington, böyle bir sistemin sürmesinin en önemli nedenlerinden birinin «sistemin meşruluğuna meydan okumayan, sempatik veya kayıtsız bir uluslararası çevre» olduğunu söylemektedir. Samuel P. Huntington, «Social and Institutional Dynamics of One-Party Systems», S.P. Huntington, C.H. Moore (eds.) **Authoritarian Politics in Modern Society**, New York, Basic Books, 1970, s. 12-17.

otoriter devletlerin yenilgisi ve ABD, İngiltere ve SSCB'nin oluşturduğu «Demokrasi Cephesi»nin zaferiyle sonuçlanması, 1930'lu yıllarda uluslararası ortama hakim olan otoriter eğilimlerin etkisini yitirmesine ve demokratik eğilimlerin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Müttefikler, başlangıçtan itibaren savaşın barış ve özgürlük adına yürütüldüğünü ilân etmişler; savaş sırasında yayımladıkları Atlantik Bildirisi (1941) ve Birleşmiş Milletler Bildirisi'nde (Ocak 1942) özgürlük, barış, ulusların kendi geleceğini belirleme hakkı gibi hedefleri açıklamışlardır[2]. Savaş sonunda toplanan San Francisco Konferansı'na (25 Nisan - 25 Haziran 1945) katılan 50 ülke tarafından imzalanan Birleşmiş Milletler Bildirisi, uluslararası ortama hakim olan demokratik eğilimleri yansıtmakta ve giriş bölümünde barış, özgürlük, insan hakları, kadın - erkek eşitliği ve ulusların eşit haklara sahip olmaları gibi ilkeler vurgulanmaktadır[3].

Uluslararası ortamdaki demokratik eğilimler tüm ülkeleri etkilemiştir. Kendi geleceğini belirleme hakkı ilkesi sömürge ülkelerde ulusal kurtuluş mücadelelerine ve bağımsız devletlerin kurulmasına yol açarken, özgürlük, eşitlik, insan hakları gibi ilkeler de çeşitli ülkelerde demokratik hak ve özgürlüklerin genişletilmesi sonucunu doğurmuştur[4].

Türk yönetici kadrolarının kendilerini Batı dünyasına yakın gördükleri bilinen bir gerçektir. Savaş sonrasında demokrasinin Batı'nın ayrılmaz bir unsuru olarak görünmesi, bu kadroyu etkilemiştir.

(b) Dış Politikayla İlgili Etmenler

Uluslararası ortamdaki eğilimler karşısında tüm ülkelerin tepkileri aynı olmamıştır. Genel eğilim demokratik hak ve özgürlüklerin genişletilmesi yönünde olmakla birlikte, örneğin Güney Afrika uluslararası ortamdan çekilmeyi yeğlemiştir[5].

Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden bir tutum içinde olduğunu düşünen Türk yönetici kadroları ise, uluslararası topluluk dışında kalmayı göze alamamışlardır. Aslında Sovyetler Birliği ile ilgili kuşkular savaşın başladığı sıralarda belirmeye başlamıştır. 1939 sonbaharında SSCB ile yeni bir karşılıklı yardım paktı imzalamak umuduyla Moskova'ya giden Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Sovyet temsilcisinin Montreux Boğazlar Sözleşmesinde değişiklik yapılması ve Boğazların ortak savunulması gibi talepler ileri sürmesi üzerine geri dönmüş

(2) Bu bildirilerin tam metni için, bkz: Winston S. Churchill, **The Grand Alliance; The Second World War**, Vol. III, Boston, Houghton Mifflin Co., 1950, s. 443 - 444 ve 683 - 684.

(3) **Keesing's Contemporary Archives, 1943 - 1945**, s. 7425 - 7429.

(4) Therborn, II. Dünya Savaşından hemen sonra demokrasinin «asıl patlaması»nın gerçekleştiğini belirtmektedir. Göran Therborn, «Sermaye Egemenliği ve Demokrasinin Doğuşu», II, (Çev. Şirin Tekeli) **Birikim**, Sayı 52 - 53, Haziran - Temmuz, 1979, s. 49.

(5) Huntington, **a.g.m.**, s. 18.

ve bundan sonra Kurtuluş Savaşı yıllarında başlayan Türk - Sovyet dostluğu bozulmaya başlamıştır[6]. Savaş sırasında Sovyetler Birliği yöneticilerinin, kendi ülkelerinin güvenliğini sağlamak için, zaman zaman dile getirdikleri talepler Türkiye'de kuşkulara yol açmıştır[7]. Savaşın başlangıcında İngiltere ve Fransa ile imzalanmış bulunan İttifak Antlaşmasına karşın (19 Ekim 1939), Almanya'nın üstünlüğünün sürdüğü yıllarda Meclis ve Hükümet içinde Almanya'ya duyulan sempatinin yaygınlığı ve bu ülke ile yakın ilişkiler kurulmasının önemli bir nedeni de, Türkiye'nin kuzey komşusu karşısındaki rahatsızlığıdır. Bu nedenle, Türk yöneticilerinin «Büyük İttifak»a kuşkuyla baktıkları, hattâ zaman zaman Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin etki alanına bırakıldığından kuşkulandıkları anlaşılmaktadır[9].

1944 yılı sonlarına doğru, Yunanistan dışındaki Balkan ülkelerinde SSCB yanlısı grupların iktidarı ele geçirmeleri Türkiye'de kaygı uyandırmış, bu sıralarda müttefiklerle ilişkilerin bozuk ol-

(6) Haluk Ülman, **Türk - Amerikan Diplomatik Münasebetleri,** 1939 - 1947, Ankara, AÜSBF Yay,, 1961, s. 25 - 26.

(7) Kasım 1940'ta Berlin'de yapılan Nazi - Sovyet görüşmelerinde SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, Boğazlarda üs talep etmiş ve Türkiye'nin karşı koyması durumunda İtalya, Almanya ve SSCB'nin ortak askerî önlemler almasını önermişti. Bu sıralarda SSCB'ne saldırmaya karar veren Hitler Türkiye'ye bu talepleri bildirmişti. Türkkaya Ataöv, **Turkish Foreign Policy, 1935 - 1945,** Ankara, AÜSBF Yay., 1965, s. 88 - 90.

(8) Bu dönemde yönetici kadroların önemli bir kesimi güçlü bir Almanya'nın SSCB'ni yıkmasını istiyordu. Başbakan Saraçoğlu bunu Von Papen'e de açıkça söylemiştir. **Keesing's Contemporary Archives,** 1946 - 1948, s. 8076.

Savaşın ilk yıllarında Meclis ve hükümet içindeki Alman yanlıları ve Almanya ile kurulan ilişkilerle ilgili olarak şu kaynaklara bakılabilir : Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar, 1939 - 1954,** İstanbul, Milliyet Yay., 1977, s. 106 - 254. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl,** Ankara, Bilgi Yay., 1968, s. 165 - 169. Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası,** Ankara, Onur Yay., t.y. SSCB Dışişleri Dairesi Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dairesi Belgeleri, **Türkiye'de Alman Politikası,** (1941 - 1943), İstanbul, Havass Yay., 1977.

(9) Ocak 1943'te Adana'da İnönü ile görüşen Churchill, Türk yöneticilerindeki Sovyet korkusunu gidermek için çaba gösterdiğini yazıyor. Winston S. Churchill, **Memoirs of the Second World War,** Boston, Houghton Mifflin Co., 1959, s. 677 - 678. 1944 yılı başlarında Türk - İngiliz askerî heyetleri arasında yapılan görüşmeler bu açıdan ilginçtir. Bu sırada İngilizlerin istedikleri hava üslerinin genellikle güneyde olması, Türk heyetinde kuzeyin SSCB'ne bırakıldığı kuşkusunu doğurmuştur. Numan Menemencioğlu'nun özel notlarından aktaran : Edward Weisband, **Turkish Foreign Policy, (1943 - 1945) Small State Diplomacy and Great Power Politics, Princeton,** Princeton Univ. Press, 1973, s. 221.

ması da yalnız kalma korkusunu arttırmıştır[10]. Bu ortamda, son anda Almanya'ya savaş ilan edilerek San Francisco Konferansı'na çağrılma sağlanmışken[11], 19 Mart 1945 tarihli Sovyet notasında SSCB'nin 1925 tarihli Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasını yenilemeyeceğini bildirmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin iyice gerginleşmesine yol açmış, nihayet 7 Haziran'daki Sarper - Molotov görüşmesinden sonra ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Bu görüşmede Molotov'un Türkiye'den toprak ve Boğazlarda üs talep ettiği ve Montreux Sözleşmesinin değiştirilmesini istediği, dönemin Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin tarafından yazılmıştır[12]. Yalçın Küçük ise bu taleplerin gerçekte Sarper - Erkin ikilisi tarafından uydurulduğunu ileri sürmüştür[13]. Kanıt olabilecek yazılı bir belgenin yokluğunda, yalnızca bu görüşmeye dayanarak kesin bir yargıya varılamaz. Ancak SSCB Boğazlarla ilgili taleplerini savaş sırasında da dile getirmiş; Şubat ayında yapılan Yalta Konferansı'nda Stalin Boğazların statüsünün değiştirilmesi talebini ileri sürmüştü. Burada konunun görüşülmesinin ertelenmesine, ancak Türkiye'nin durumdan haberdar edilmesine karar verilmiştir[14]. Bu nedenle Molotov'un, toprak talebi olmasa bile, Boğazlarla ilgili birtakım talepler ileri sürmüş olması bana mümkün görünüyor[15]. Hattâ bu görüşmede toprak ve üs taleplerinin ortaya atılıp atılmamasının da çok önemi yoktur. Önemli olan, savaşın başından itibaren Türk yöneticilerinin SSCB karşısında duydukları güvensizlik ve korkudur.

SSCB ile ilişkilerin savaşın sonlarına doğru iyice gerginleşmesi üzerine, Türk hükümeti Batının desteğini sağlamaya çalışmış, bir yandan bu yönde diplomatik girişimlerde bulunurken bir yandan da uluslararası ortamdaki eğilimlere uygun olarak iç politikada değişiklikler yapmaya yönelmiştir.

(10) İlişkiler 1944 yılı başında yapılan Türk - İngiliz askerî heyetleri arasındaki görüşmelerde Türkiye'nin İngiltere'ye üs vermeyi reddetmesinden sonra bozulmuş; Martta İngiltere, Nisanda ABD Türkiye'ye yaptıkları yardımı durdurmuşlardı. **Olaylarla Türk Dış Politikası**, (1919 - 1973), AÜSBF Yay., Ankara, 1974, s. 188 - 189.

(11) Yalta Konferansında alınan karara göre, yeni uluslararası örgütü kurmak için toplanacak konferansa davet edilecek ülkelerin en geç 1 Mart 1945'e kadar Almanya'ya savaş ilan etmiş olmaları gerekiyordu. Türkiye 23 Şubatta Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. **Ayın Tarihi**, no. 135, (Şubat, 1945), s. 6.

(12) Feridun Cemal Erkin, **Türk - Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, 1968, s. 253 - 254.

(13) Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler, (1908 - 1978)**, İkinci Kitap, İstanbul, Tekin Yay., 1979, s. 302 - 303.

(14) Stephen G. Xydis, «New Light on the Big Three Crisis Over Turkey in 1945», **Middle East Journal**, Vol. 14, No. 4, Autumn 1960, s. 419.

(15) 30 Mayıs 1953 tarihli Sovyet notasında, bir zamanlar ileri sürülmüş olan bu taleplerin artık geçerli olmadığı bildirilmiştir. **Keesing's...** 1952 - 1954, s. 13101.

Geçiş kararının verilmesinde dış etmenlerin önemli bir rol oynadığı, birçok yazar tarafından vurgulanmıştır[16]. Hattâ 1946 - 1950 döneminde CHP'ye karşı olanların bir kısmı, Türkiye'de demokrasiye geçişin yabancı devletlerin doğrudan baskısı sonucunda gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir[17]. Bu iddiaları doğrulayacak kanıtlar şimdiye kadar ortaya çıkmamıştır. Üstelik o dönemde büyük devletlerin asıl sorunları etki alanları paylaşımı ve yeni bir uluslararası düzenin kurulmasıdır. Böyle bir ortamda, Türkiye'nin destek almaya çalıştığı ülkelerin (ABD ve İngiltere) Türkiye'deki bir siyasal rejim değişikliğiyle özel olarak ilgilendiklerini söylemek mümkün değildir[18]. Batı kamuoyunun Türkiye'ye ilgi göstermesi, 1947'de Truman Doktrini'nin tartışılması sırasında olmuştur[19]. Bunun yanında, Birleşmiş Milletler'e üye olabilmek için de ülkelerin siyasal rejimleriyle ilgili olarak herhangi bir koşul ileri sürülmemiştir. San Francisco Konferansı'na katılan ülkelerin tümünün benzer siyasal rejimlere sahip olmadıkları da bir gerçektir.

Kararın verilmesinde dolaysız dış baskılar değil, İnönü'nün dışarıyı algılama biçimi önemli olmuş ve varolan siyasal rejimi değiştirmek gereği hissedilmiştir. (Bu anlamda, dolaylı bir baskıdan söz etmek mümkündür.) Otoriter rejimlerin mahkûm edildiği ve demokrasinin Batı ile özdeşleştiği bir ortamda, SSCB'ne karşı Batılı büyük devletlerin desteğini sağlayabilmek için onlar gibi görünmek gerektiğini düşünerek hareket etmiştir[20].

(16) Örneğin, Dankwart A. Rustow, «Politics and Islam in Turkey, 1920 - 1955», Richard N. Frye (ed.) **Islam and the West**, The Hague, Mouton and Co., 1957 s. 122; Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, İstanbul, Cumhuriyet Yay., t.y., s. 204. Rıfkı Salim Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945 - 1950**, Ankara, 1979, s. 38 - 49.

(17) Kenan Öner, **Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi**, İstanbul, 1948, s. 8. Nihal Atsız da Türkiye'ye demokrasinin dışarıdan «empoze» edildiğini ve Amerika'nın «dostane baskı»sı olmasaydı demokrasiye geçilemeyeceğini söylemiştir. Müftüoğlu, «Atsız'la Konuştum», **Kızılelma**, Sayı 8, 19 Aralık 1947, s. 3.

(18) ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yayımladığı belgelerde (**Foreign Relations of the United States**) 1944 - 1945 yıllarındaki yazışmalarda Türkiye'nin iç politikasıyla ilgili herhangi bir yoruma rastlamadım. **New York Times**'ın 1944 - 1945 yılı üzerinde yaptığım araştırmada ise, Türkiye'deki siyasal yaşamla ilgili ilk yazının 1945 Ağustosunda yer aldığını saptadım. Bu sıralarda geçiş kararı verilmiş ve CHP içindeki muhalif grup kendini açığa vurmuştu.

(19) Bu sıralarda ABD Kongresi ve kamuoyunda, Türkiye'de «otokratik» bir rejim olduğu kanısı yaygındır ve yardımın demokratikleşme koşuluna bağlanması istenmiştir. Haluk Ülman, **a.g.e.**, s. 93 - 105.

(20) San Francisco'ya giden heyette yer alanlardan F. C. Erkin'in anlattığına göre, İnönü kendisinden, ABD'liler sorduğu takdirde en yakın zamanda demokrasiyi gerçekleştireceğini bildirmesini istemiştir. Erkin, «İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler», **Milliyet**, 14.1.1974.

2 — İÇ ETMENLER

(a) Yöneticilerin Batı Tipi Bir Toplum Kurma Arzusu

Cumhuriyetin yönetici kadrolarının gerçekleştirmek istedikleri toplum modelinin, Batı toplumlarından esinlendiği bilinir. Batılılaşma arzusunda olan kadroların kurduğu Cumhuriyet yönetiminin demokratik bir rejimi öngördüğü; ancak başlangıçta «inkılaplar», daha sonra da savaş dolayısıyla bunun gerçekleştirilemediği, 1945'teki değişikliğin ise rejimin doğal gelişmesinin bir sonucu olduğu, o dönemde iktidarda bulunanlar tarafından geçiş kararının en önemli nedeni olarak sunulmuştur. Örneğin İnönü, 1945 yılı içindeki 19 Mayıs ve 1 Kasım (TBMM'ni açış) konuşmalarında, Türkiye'de diktatörlüğün her zaman reddedildiğini, amacın demokrasi olduğunu ileri sürmüş ve çok - partili sisteme geçişin «Cumhuriyetle beraber kurulan halk idaresi»nin normal bir sonucu olduğunu söylemiştir[21].

1945 yılındaki değişikliğin nedeni olarak yöneticilerin batılılaşma arzusu, birçok yazar tarafından vurgulanmıştır. Bu yazarlara göre, savaş ertesinde ortaya çıkan çok - partili sistem eğilimi öteden beri demokrasinin bir ideal olarak gösterilmesinden kaynaklanmıştır[22]. Türkiye'de yöneticilerin Batı demokrasisine üstün bir değer verdikleri ve tek - parti dönemi boyunca sürdürülen vesayetçi politikanın toplumu demokrasiye hazırladığı, Duverger ve Weiker gibi batılılar tarafından ileri sürülmüştür. Duverger, Türkiye'de tek - partili dönemde CHP içinde hiziplerin varlığına izin verildiğini ve parti dışında yasaklanmış olan çoğulculuğun parti içinde gelişerek demokrasiye uygun bir ortam hazırladığını söylemiştir[23]. Weiker'in görüşüne göre de 1931 - 1946 arası «esnek bir tek - parti yönetimi» olarak nitelendirilebilir ve bu dönemde parti içinde yaratılan çoğulculuk ve topluma demokratik bir siyasal kültürün benimsetilmesine yönelik çabalar demokrasi için yararlı olmuştur[24].

Batılılaşma amacının, geçiş kararının verilmesini etkileyen etmenlerden birisi olduğu şüphesizdir. Ancak bunun belirleyici olmadığı ve dış etmenlerle birlikte alındığında bir anlam kazandığı

San Francisco Konferansı sürerken Dışişleri Bakanı Hasan Saka Reuter ajansı muhabirine, Türkiye'de «her demokratik tezahürün» savaştan sonra gelişeceğini söylemiştir. **Tan,** 18 Mayıs 1945.

(21) **Ayın Tarihi,** No. 138 (Mayıs 1945), s. 51 - 53 ve No. 144 (Kasım 1945), s. 16 - 25.

(22) Örneğin, Suna Kili, **1960 - 1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler,** İstanbul, B.Ü. Yay., 1976, s. 92. Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam,** II. Cilt, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1979, s. 426 - 427.

(23) Maurice Duverger, **Siyasi Partiler,** Ankara, Bilgi Yay., 1974, s. 359 - 362.

(24) Walter Weiker, **Political Tutelage and Democracy in Turkey, The Free Party and its Aftermath,** Netherlands, Leiden, E.J. Brill, 1973, s. 263 - 264.

söylenebilir. Öte yandan, tek-parti döneminde demokrasinin bir ideal olarak gösterildiği, CHP içinde çoğulculuğa ve hiziplerin varlığına izin verildiği ve bunlardan dolayı demokrasiye uygun bir zeminin oluştuğu gibi görüşler, tarihsel olgulara pek uymamaktadır. 1930'larda demokrasinin ideal olarak gösterilmesi bir yana, çok-partili sistemin çöküş halinde olan liberal devletin bir unsuru olduğu, sınıf kavgalarına yol açarak ulusal birliği parçaladığı ve bu nedenle de reddedilmesi gerektiği, CHP'nin üst yönetiminde bulunan bazı kişiler tarafından açıkça savunulmuştur[25]. Tek-parti içindeki hiziplerin varlığını bir çoğulculuk belirtisi olarak değerlendirmek de, kanımca gerçeklere uymamaktadır. Tek-parti yönetimi boyunca parti içinde hiziplerin varlığı, yöneticilerin istemediği ve engellediği birşeydir, ve hiçbir zaman açık bir hizip mücadelesi olmamıştır. Atatürk döneminde İş Bankası Grubu ile İsmet Pasacılar arasındaki hizipleşme, parti içinde çoğulculuğun gelişmesine yol açmamış ve bu gruplar arasındaki rekabet Atatürk-İnönü çatışması olarak görünmüştür. 1930'larda Meclis'te yapılan oylamalarda, tek bir red ya da çekimser oy verilmemiştir[26]. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı ile başlayan «Milli Şef» döneminde de, açık bir hizip mücadelesi bir yana, Meclis içinde özgür bir tartışma ortamı bile bulunmadığı görülmektedir[27]. Bu nedenle çok-partili sisteme geçişte geçmişteki tek-parti yönetiminin niteliğinin olumlu bir rol oynadığı savunulamaz.

(b) Ülkedeki Yaygın Hoşnutsuzluk

Geçiş kararında iç etmenlerin belirleyici olduğunu savunan yazarlar arasında en yaygın olarak benimsenen tez, ülkedeki yaygın hoşnutsuzluk karşısında yöneticilerin bir «emniyet süpabı» açmak için çok-partili sisteme geçiş kararını verdikleridir[28]. Bu

(25) **Recep Peker'in İnkılap Tarihi Ders Notları**, Ankara, 1936, s. 69-70.

(26) Mete Tunçay, «Hatay Sorunu ve TBMM», **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, 1876-1976**, Siyasi İlimler Türk Der. Yay., Ankara, 1977, s. 250-260.

(27) 1939'da Meclis içinde bir denetim unsuru olarak kurulan «Müstakil» grubun bağımsız bir varlık gösteremediği, CHP milletvekilleri tarafından da belirtilmiştir. Barutçu, **a.g.e.**, s. 212. 1943 yılında CHP tarafından yayımlanan bir broşürde de tek-parti rejimi övülmekte ve bu sayede «Ferdi mülkiyet esası kurulduğu halde, sınıfların teşekkülüne ve sınıf mücadelesine meydan verilmemesinin» yolunun bulunduğu ileri sürülmektedir. **Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi**, Ankara, 1943, s. 30.

(28) Örneğin, Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, 1967, s. 126. Bernard Lewis, «Recent Developments in Turkey», **International Affairs**, Vol. XXVII, No. 3, July 1951, s. 324. Samet Ağaoğlu, **Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru**, İstanbul, 1972, s. 146. R. S. Burçak, **a.g.e.**, s. 25-27. Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, Ankara, Bilgi Yay., 1969, s. 249.

teze göre, uzun yıllar tek - parti ile yönetilmiş toplumda savaş döneminin sıkıntıları, izlenen iktisat politikalarının sonuçları ve bu dönemde kurulan sıkı bir «polis rejimi»nden dolayı hükümete ve CHP'ye karşı bir bıkkınlık ve tepki oluşmuş, İnönü de bu hoşnutsuzluğun bir patlamaya dönüşmesi olasılığını gözönünde bulundurarak bir emniyet süpabı açmak gereksinimini hissetmiştir.

Bu görüşü savunanlar, yaygın hoşnutsuzluğun hangi kanallarla ifade edildiğini araştırmamışlardır. Aslında bu konuda veri sağlayabilmek de zordur. Çünkü, toplumdaki farklı kesimlerin örgütlenme düzeyinin düşük olduğu 1945'ler Türkiye'sinde, hoşnutsuzlukların ifade edilebileceği kanallar son derece sınırlıdır. Bu nedenle, devlet arşivleri açılıncaya dek araştırmacı için tek açık kanal günlük gazeteler olarak kalacaktır. Gazetelerden izlenebilen ise, siyasal hareketliliğin önce Meclis ve parti içinde arttığı ve bunun daha sonra topluma yayıldığıdır.

Savaş ertesinde toplumda CHP iktidarına karşı bir tepki olduğu söylenebilir. Ancak, bunun geçiş kararının verilmesindeki ağırlığını saptayabilmek için, İnönü ve çevresinin bunu nasıl algıladığını belirlemek gerekir. Bu konuda İnönü'nün iyimser olduğu anlaşılıyor. Savaş süresince yürüttüğü başarılı dış politikadan dolayı halkın onu desteklediğini, hattâ bu dönemde kendisinin ve CHP'nin «kudret ve itibarının zirvesinde» olduğunu düşünmektedir[29]. 1969 yılında yaptığı bir konuşmada yeralan «1945 ve 1946'da biz demokratik rejimi getirmeseydik asıl kanlı ihtilal o zaman olacaktı» sözleri ise kanımca İnönü'nün 1945'teki düşüncelerini yansıtmamaktadır[30].

Toplumdaki yaygın hoşnutsuzluk İnönü tarafından hissedilmiş olsa bile, buna karşı niçin başka bir önlem değil de ikinci bir parti kurulmasının düşünüldüğü de sorulabilir. Bir araştırmacı savaş sonrasında toplumda CHP'ye karşı bir tepkinin olduğunu, ancak halkın taleplerinin rekabetçi bir parti sistemi yönünde olmayıp daha uygun sosyo - ekonomik politikalara yönelik olduğunu belirtmektedir[31]. Aslında 1945'te halkın desteğini kazanabilmek için Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi bir girişimde de bulunulmuştur. Fakat asıl üzerinde durulan sorun ikinci bir partinin kurulması olmuştur.

(c) CHP İçindeki Hizip Mücadelesi

Atatürk'ün ölümünden sonra CHP içinde bir muhalefet hizbinin geliştiği, ancak savaş nedeniyle bunların açığa çıkmayıp sa-

(29) Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, İstanbul, Milliyet Yay., s. 26-27. Ayrıca, İnönü'nün **Ulus** gazetesinde yeralan açıklaması (9 Eylül 1963).

(30) İnönü'nün Aralık 1969'de TBMM'nde yaptığı bir konuşmadan aktaran : Burçak, a.g.e., s. 55.

(31) Osman Faruk Loğoğlu, **İsmet İnönü and the Political Modernization in Turkey**, Princeton, Princeton Univ, Press, 1970, s. 105 (Yayımlanmamış doktora tezi).

vaş ertesinde ortaya çıktığı birçok yazar tarafından belirtilmiştir[32]. Atatürk döneminden beri CHP içinde İş Bankası grubu ile İsmet Paşacılar arasında bir ikilik olduğu, ancak bunun açık bir hizip mücadelesi olmayıp Atatürk - İnönü çatışması biçiminde ortaya çıktığı ve sonunda İnönü'nün 1937'de Başbakanlıktan alınmasıyla sonuçlandığı görülmektedir[33]. Atatürk'ten sonra da parti içinde bu ikilik sürmüş, İnönü 1938'de Cumhurbaşkanı olduktan sonra Celal Bayar kabinesi değişmiş ve Atatürk'ün yakın çevresinden bazı kişiler seçimlerde aday gösterilmeyerek Meclis dışında bırakılmıştır[34]

Savaş sırasında Celal Bayar - Tevfik Rüştü Aras çevresinde gelişen ve Atatürk'e yakın olup İnönü döneminde Meclis dışında bırakılan bazı kişilerin içinde bulunduğu, ancak kendisini açıkça ortaya koymayan bir muhalif grubun varolduğu anlaşılıyor[35]. 1944 yılı sonlarında grubun üyeleri SSCB ile yakın ilişkiler kurulmasını savunduklarında, İnönü bunların Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye müdahale olasılığı karşısında iktidarı ele geçirmek üzere yedekte beklediği kanısına varmıştır[36]. 1945 ilkbaharında gruba

(32) Örneğin, Karpat, **a.g.e**, s. 69-70; Kili, **a.g.e.**, s. 91-92.

(33) Atatürk'ün İş Bankası grubunu desteklediği görülüyor. İki grup arasındaki ilk çatışma 1932'de İktisat Vekili Mustafa Şeref (Özkan) Beyin Atatürk tarafından görevden alınmasıyla sonuçlanmıştır. Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul, Gerçek Yay., 1974, s. 146-149. A. Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay**, İstanbul, 1945, s. 162-163.

İnönü'nün görevden alınması ise 1937 yılı içinde yer alan, Bomonti Bira Fabrikası ile Atatürk Orman Çiftliği Bira Fabrikası arasındaki çekişmede İnönü'nün birincisini, Atatürk'ün ise ikincisini desteklemesi sonucunda ilişkilerin bozulması ve Nyon Konferansı sırasında ortaya çıkan görüş ayrılığı ile ilgili görünmektedir. Aydemir, Atatürk'ün daha uysal bir başbakan istemesinin de bu olayda rol oynadığını söylüyor. Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, I. Cilt, (1884-1938), İstanbul, Remzi Kit., 1973, s. 491-501.

(34) İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra kurulan ilk kabinede Bayar Başbakan olarak bırakılmış, ancak İnönü'nün Cumhurbaşkanlığını engellemek için girişimlerde bulunan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras kabine dışında bırakılmıştı. Celal Bayar ise 1939 Ocağında Başbakanlık'tan alınmıştır.

(35) 1942 yılında Londra Büyükelçiliğinden alındıktan sonra seçimlerde aday gösterilmeyip Meclis dışında bırakılan Aras'la Bayar'ın sık görüştükleri ve Atatürk'ün yakın çevresinden olup İnönü döneminde dışlanmış bulunan Topçu İhsan, Hasan Rıza Soyak, Kılıç Ali gibi kişilerin de bunlara katıldıkları anlaşılıyor. Samet Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 83-84.

(36) Bu sıralarda Aras, **Tan** gazetesinde Sovyet dostluğu ile ilgili yazılar yazmaktadır. Asım Us'un anlattığına göre İnönü, Aras'ın Bayar'ı etkisi altına aldığını ve Atatürk döneminden sonra eski mevkilerini yitirmiş bulunan bazı kişilerle birlikte bir grup oluşturdu-

Menderes, Köprülü ve Koraltan gibi milletvekillerinin katılmasından sonra Meclis içinde bir muhalif hizip oluşmuş ve bu hizip bütçe ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmelerinde belirmiş; nihayet 7 Haziran'da Dörtlü Takrir'i vererek kendisine açıkça ortaya koymuştur.

CHP yöneticilerinin eskiden beri parti içinde birliğe önem verdiklerini, partide ortaya çıkan muhalif hizbi parti içinde tutmaktansa dışlamayı yeğlediklerini, daha önceki muhalif partilerin kuruluşu sırasında da görüyoruz[37]. 1945 yılında da İnönü, parti içinde beliren muhalif grubu dışlayarak ayrı bir parti kurulmasını sağlamak için adetâ çaba göstermiştir.

CHP yönetimine yakın bir kişi olan Falih Rıfkı Atay, çokpartili sisteme geçilmediği taktirde parti-içi hizip mücadelesinin CHP'nin içeriden bozulmasına yol açabileceğini açıkça belirtmiştir[38]. Kemal Karpat da CHP'nin ayrı bir parti kuruluşunu teşvik etmesinin iki nedeni olduğunu söylemiştir: CHP'nin «totaliter» bir parti olduğu yolundaki eleştirileri etkisiz hale getirmek ve paryi içten zayıflatan unsurlardan kurtulmak isteği[39].

1945 ilkbaharında İnönü'nün parti ve Meclis içindeki muhalif hizipten rahatsız olduğu ve bunu parti dışına itmek istediği doğru olmakla birlikte, geçiş kararını vermesinde hizip mücadelesini engelleme kaygısı çok önemli görünmüyor. Çünkü, hizibin kendisini açıkça ortaya koyması (Dörtlü Takrir), İnönü'nün kararı vermesinden ve bunu 19 Mayıs nutkunda ifade etmesinden sonra olmuştur. Bu sırada geçişin biçimini belirlemeye çalışan İnönü, varolan hizibi CHP'den dışlayarak ayrı bir parti kurulmasının çeşitli açılardan yararlı olacağını düşünmüş olmalı. Böylece Batı dünyasına Türkiye'de demokratik bir rejim olduğu gösterilirken, hem parti içinde birlik korunmuş olacak, hem de ikinci partinin geçmişin sorumluluklarını paylaşmış kadrolar tarafından kurulması sağlanarak siyasal faaliyetin sınırlı bir alan içinde kalması sağlanacaktı.

3 — İNÖNÜ'NÜN KİŞİSEL İSTEĞİ

Türkiye'de çok-partili sistemin kurulmasında İnönü'nün kişisel isteğinin önemli bir rol oynadığı, zaman zaman ileri sürülen

ğunu anlamış ve Aras'ın Sovyetler Birliği ile işbirliği yaptığından kuşkulanmıştır. Asım Us, **1930-1950 Hatıra Notları**, İstanbul, 1966, s. 598, 620, 622.

(37) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşunda Atatürk bu taktiği uygulamıştı. Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması**, Ankara, Yurt Yay., 1981, s. 101. Serbest Fırka'nın kuruluşundan önce yapılan görüşmelerde Kazım Özalp'ın ortaya attığı ve Fethi Okyar'ın desteklediği, ilkönce parti içinde bir grup kurma önerisinin, İnönü tarafından reddedildiği söylenmektedir. Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, (der.) Cemal Kutay, İstanbul, Tercüman Yay., 1980, s. 397-401.

(38) Falih Rıfkı Atay, **Pazar Konuşmaları, 1941-1950**, İstanbul, 1966, s. 176.

(39) Karpat, a.g.e., s. 345.

bir görüştür. Bazı yazarlar İnönü'nün 1938'den itibaren rejimin liberalleşmesini istediğini ve savaş öncesinde bu yönde yaptığı girişimlerin (1939 Kurultayında parti ile devlet yönetiminin birbirinden ayrılması, Müstakil Grup kurulması, vb.) demokrasiye geçiş arzusunun bir ifadesi olduğunu ileri sürmektedirler[40]. İnönü'nün kendisi de 1938'de Cumhurbaşkanı olduğunda çok-partili bir sisteme geçiş için karar vermiş bulunduğunu, ancak savaş nedeniyle bunu ertelediğini söylemiştir[41].

Bu isteğin nereden kaynaklandığı ise ayrı bir tartışma konusudur. Bazılarına göre «Batıya benzeme» ve «Atatürk'ü tamamlamak ve devam ettirmek»ten[42], bazılarına göre ise Atatürk'le «yarış hırsı»ndan kaynaklanmaktadır[43].

Gerçekten de, uzun yıllar süren tek-parti yönetimine son veren liderin kişisel isteklerinin, duygu ve düşüncelerinin, belirleyici olmamakla birlikte bir düzeyde etkili olduğu söylenebilir. Ancak bu liderin altı yıl kadar süren «Milli Şef»likten pek de rahatsız olmadığı da unutulmamalıdır. Öte yandan, kararı verirken İnönü'nün Batıya benzeme isteğinin önemli bir etkisi olduğu şüphesizdir, fakat bu isteğin niçin savaş ertesinde belirdiğini de açıklamak gerekir.

İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduktan sonra rejime kendi damgasını vurmaya yönelik bazı girişimlerde bulunması, onun kararında Atatürk'le ilgili duygu ve düşüncelerinin de bir ölçüde etkili olduğu izlenimini veriyor. Ancak bunun yarış hırsından mı, yoksa tamamlamak arzusundan mı kaynaklandığı çok önemli değildir. Kanımca her ikisi de etkili olmuştur.

SONUÇ

1945 yılında İnönü'nün çok-partili bir sisteme geçiş kararını vermesini etkileyen etmenler arasında en önemlisinin, SSCB'ne karşı Batılı büyük devletlerin desteğini sağlamak çabası olduğu anlaşılıyor. Burada, SSCB'nin gerçekten Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden bir tutum içinde olup olmadığı ya da Batılıların Türkiye'nin iç politikasının değiştirilmesiyle ilgili olarak bir baskı uygulamadıkları, çok önemli değildir. Önemli olan, İnönü ve çevresinin durumu algılayış biçimi ve buna karşı izlemeyi gerekli gördükleri politikadır. Kanımca, diğer etmenler buna bağımlı olarak çeşitli derecelerde rol oynamışlardır.

Olayların gelişimi de, kararda dış politika kaygılarının birinci derecede etkili olduğunu gösteriyor. San Francisco'ya giden Türk Heyetine, Türkiye'de en kısa sürede demokrasiye geçileceğini bildirmeleri direktifi verildikten sonra, Konferans sürerken İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasında demokrasiye geçileceğini açık-

(40) Richard Robinson, **The First Turkish Republic**, Massachusetts, Harvard Univ. Press, 1963, s. 142. Kili, **a.g.e.**, s. 87.

(41) Hamdi Avcıoğlu, «Çok-Partili Hayatın Ondördüncü Yılında İnönü ile Mülakat», **Akis**, Sayı 269, 22 Eylül 1959, s. 11.

(42) Aydemir, **a.g.e.**, II. Cilt, s. 435 - 437.

(43) Nadir Nadi, **a.g.e.**, s. 19, 186.

laması, dışarıya Türkiye'nin demokratik bir ülke olduğu izlenimini vermek amacıyla hareket edildiğini gösteriyor. Bu sıralarda İnönü'nün parti yönetiminin üst kademelerinde bulunanlarla yaptığı toplantılarda ikinci bir partinin kurulması gerektiğini söylediği ve bu konuda ısrarlı olduğu da anlaşılıyor[44]. İnönü'nün rejimin gelişme yönünü belirtmesi Meclis içindeki muhalif grubu cesaretlendirmiş ve kendilerini açıkça ortaya koymalarına yol açmıştır. Bundan sonra, İnönü bu grubu CHP'den dışlayarak ayrı bir parti kurdurmaya çalışmıştır[45]. Geçiş kararını veren İnönü, CHP karşısında kurulacak partinin varolan siyasal kadrolar içinden gelen kişiler tarafından kurulması için çaba göstermiş ve geçişin biçimini belirlemeye çalışmıştır. Bu biçim, siyasal faaliyetin belirli sınırlar içinde tutulduğu, yani toplumda yaygın bir seferberliğe yol açmayan, geçmişte tek-partiden oluşmuşken bu kez aynı kadrolarla fakat iki partiden oluşacak bir Meclis çerçevesi içinde kalacak bir «iki-partili» sistemdir. Demokrat Parti kurulduktan sonra bunun gerçekleşemeyeceği anlaşıldı. Ancak, 1946' dan sonra iki bloka ayrılan dünyada Türkiye'nin Batı Blokunda yer alması, geri dönüşü olanaksız kılmıştı. Yine de 1946 - 1950 döneminde siyasal faaliyetin belirli sınırlar içinde tutulduğunu, «aşırı» sayılan siyasal akımların örgütlenmesinin engellendiğini, hassas bir konu olarak değerlendirilen dış politikanın partiler arasında tartışma konusu yapılmadığını görüyoruz. Bu dönemde Demokrat Parti «meşru» bir muhalefet partisi olarak nitelendirilirken, kurulan diğer bazı partiler kovuşturmaya uğramış, hatta kapatılmışlardır[46] Bu konularda iktidar ve muhalefet partilerinin demokrasi anlayışı arasında pek bir fark olmadığı görülüyor. Geçiş sürecinin «yumuşak» olmasında önemli bir rolü olan bu benzerliğin, demokrasinin yerleşmesi ve yaşaması açısından bir engel oluşturduğunu, daha sonraki gelişmeler göstermiştir.

(44) İnönü'nün ısrarlı tutumu karşısında CHP'nin diğer yöneticilerinin rahatsız olduğu konusunda, bkz: Avni Doğan, **Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası**, İstanbul, Dünya Yay., 1964, s. 248 - 249. Barutçu, a.g.e., s. 277 - 283.

(45) İnönü'nün Dörtlü Takrir'i verenler hakkında «Çıksınlar, karşımıza geçsinler, ayrı bir parti olarak mücadeleye girişsinler», dediği söylenir. Toker, a.g.e., s. 90 - 91.

(46) 1946 yılı sonlarında iki sol parti kapatılmış ve yöneticileri hakkında dava açılmıştır. 1947 yılında CHP - DP ilişkileri gerginleştiğinde, İnönü Bayar'la görüştükten sonra yayımladığı 12 Temmuz Beyannamesinde, Demokrat Partinin yasal bir parti olduğunu ve iktidar partisiyle eşit şartlar altında çalışmasının sağlanacağını bildirmiş ve Cumhurbaşkanı olarak kendisinin tarafsız hareket edeceğini ilan etmiştir

Unutulmuş Bir Broşür

Türkiye'de Gençlik Meselesi (1937/38), yazar ve araştırmacı Lütfü Erişçi'nin *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*'nden (1951) önce yazdığı bir broşür. Broşürün dış kapağında basım tarihi 1938, ikinci sayfada da 1937 olarak geçiyor. Sayfa 6'da «Broşür beş ay evvel hazırlanmıştı. Basılması bazı sebeplerle bugüne kalmıştır. L.T.» diye bir not var. Bu not, broşürün 1937'de hazırlandığını, basımınınsa 1938'de yapıldığını açıklamak için konmuş olmalı. Broşür İstanbul'da, Korugan Basımevi'nde basılmış ve Çığır Kitabevi'nde 15 kuruştan satışa sunulmuştur.

Broşürün kapağında ve ikinci sayfasında, çerçeve içinde şu açıklayıcı not da yer alıyor : «Gençlik hakkında son senelerde yazılmış tekmil yazıların bilânçosu, gençlik deyince ne anlamalı, gençliğin kemiyeti nedir, gençlik ne gibi şerait içindedir, gençlik neler yapabiliyor ve 'Birlik' hakkında malûmat...»

Broşür dört bölümden oluşuyor.

1. Bölüm : «*Gençlik için bilmeden neler söyleniyor?*»

Bu bölümde Lütfü Erişçi, Hıfzı Oğuz Bekata'nın yayınladığı *Çığır Dergisi*'nde, *Yedi Gün, Kültür Haftası, Yücel* ve *Adsız* gibi dergilerde yeralan gençlikle ilgili yazılardaki faşist eğilime dikkat çekiyor. Gençliğin «toplu ve teşkilâtlı» eğitiminden ne anlaşıldığını, İtalya ve Almanya'daki gençlik örgütlerine benzer bir yapının oluşturulmasının sakıncalarını, dergilerden ve o günlerde sağ eğilimli yazarlarca yayınlanan kitaplardan alıntılar yaparak gösteriyor. Bölümün sonunda şu sonuçları çıkarıyor Lütfü Erişçi: «Eskiler bir kenara, şu yakın tarihte, gençlik mevzuu üzerinde yazılıp çizilenleri gözden geçirdik. Bu suretle onları, mevzuumuzun şu veya bu tarafını tesbit ettikleri dolayisile bir tasnife tabi tutmanın değil, hattâ mevzua ciddiyetle alâkalarının bile tesbitine imkân olmadığı farkedilmiş olacaktır.

«Yazılarda ne metodik bir çerçeve ile memleket gençliğinin kemiyeti mevzubahs edilmiş, ne içinde bulunduğu hayat şartlarıyle sosyal bünye ve gençliğin ne yapıp ettiği gözden geçirilmiştir.

«Laklâkıyat çerçevesinde olan bu yazıların topunun karekteristiği, gençliğe bol keseden izafe edilmiş bir takım vasıfları sıralamalarıdır.» (TGM, S. 21 - 22)

«Bir takım vasıflar» dediği de şunlardır : «Bir memleket genci olmanın en büyük şartı yaş değil içinde memleket aşkı parlıyan baştır. 18 yaşında bulunmak ve 88 yaşında genç kalmak için bu toprağı çıldırasıya sevmek yetişir.»[1] (TGM, s. 20 - 21)

«Bugünkü Türk gençliği yabancı sistemlere karşı ve nazariyelere karşı ya alâkasız, yahut körükörüne hayran olup kalmazsa şahsiyetinin yepyeni cevherlerde dolu bünyesinden beynelmilel kıymette bir ruh fışkıracağını görecektir...»[2] Lütfü Erişçi'nin söz ettiği işte bu gibi desteksiz «vasıf»lardır.

Ülke sorunlarını, böyle kulaktan dolma sözlerle ortaya sermek, cahilliği, bilgisizliği ve «demagoji»yi gösterir, diyen Lütfü Erişçi, sözünü şöyle sürdürür : «...yazıların ikinci karakteristiği bir gençlik teşkilâtı yapılması isteğini taşımalarıdır. Bu istek kiminde sadece tekrarlanmış, kiminde kopyacı bir ağızla teşkilâtın şekli bile mevzubahs edilmiştir.

«Fakat bu teşkilâtın şekli bütün orijinalite iddialarına rağmen İtalyan ve Almanların faşist teşkilâtlarının kötü bir kopyasından ibarettir. Zaten bizde bu tip yazılar, Avrupada yer yer faşist irticaın baş gösterdiği bir sırada görünmeye başlamıştır. Binaenaleyh bu tarzda fikir sahiplerine bilir veya bilmez birer faşist ajanı damgasını vurmak yerindedir.» (TGM, s. 22)

Sonuç olarak da, ülke sorunlarının gençliğin kafasında tüm çıplaklığı ve gerçeğiyle düşünülmesi gerektiğinden söz ediyor Lütfü Erişçi ve «bu sıralarda, yukarıdaki tarz ve karakterde neşriyatın topunu birden yersiz buluyoruz» diye de bölümü sonuçlandırıyor.

2. Bölüm : «*Gençliğin kemiyeti ve içinde bulunduğu şerait*»

Lütfü Erişçi'ye göre gençlik, fizyolojik olarak çeşitli yaşları kapsayan, çocuklukla ergenlik arasında bir devredir. Bu devre «...doğrudan doğruya yardımlardan kurtulma çağı kadar...» dış çevreye de açılma dönemidir. İlişkilerin gelişmesi sonucu kafa, duygu ve toplumsal sorunlar üzerinde düşünme de başlar.

Lütfü Erişçi, «...kafanın bu hususta bir şeye inanmak için çırpındığı devre ancak gençlik çağıdır. Fakat bütün o sosyal şartlar kapitalist bir sosyete içinde yekpare veya her ferd için aynı kıratta devam edip gitmez. Ekonomik - sosyal şeraitin yer yer tehalüfü, sınıfî zıddıyetler, zümrevî temayüller, ferden ferde münasebetler gencin şahsiyetini şu veya bu şekilde tecelli ettirmek

(1) «Memleket Gençliği» makalesi, **Yedi Gün**, Sayı 163, İstanbul, 1936.

(2) «Gençlik ve İdeoloji» makalesi, **Kültür Haftası**, Sayı 9, İstanbul, 1936.

şöyle dursun onun fizyolojik inkişafını durdurabilir veya onu bir deli yapabilir» diyor. (TGM, s. 23)

Bunlar, elbette ki yalnız gençler için değil, toplumun tüm bireyleri için de geçerlidir. Ancak bireysel olarak «genç», fizyolojik ve psikolojik bir olay olarak da ele alınmalıdır. Ancak «...gençlik deyince mesele tamamile sosyallaşır ve köküne dek bir memleket meselesi olur.» (TGM, s. 24)

Lütfü Erişçi, ikinci bölümde neyi ortaya koymak istediğini de şöyle açıklıyor : «...yapmak istediğimiz iş, adetâ memleket şartlarından ayrı gibi tasavvur edilegelmiş gençliği yerli yerince tetkik ve sosyal realite ile münasebetini tesbittir.

«Bunun için her şeyden evvel metodik bir şekilde, istatistiklere müracaat ettik; memleket hakkında doğruluğu tahakkuk etmiş müşahade ve tetkikleri yan yana getirdik ve vakaları sıraladık.» (TGM, s. 24)

İstatistiklerle Lütfi Erişçi, kırsal kesimdeki gençliği, çalışan gençliğin konumunu, nüfus oranlarına, iş yaşamına göre ele alıyor.

3. Bölüm : «*Gençliğin muhtelif teşekküllerdeki rolü*»

Lütfü Erişçi bu bölümde, kimliğini saptamaya çalıştığı ve içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal düzenin bir parçasını oluşturan Türk gençliğinin ne derece aktif olduğunu ve hangi kuruluşlar içinde yer aldığını inceliyor.

Yazar şu görüşleri ileri sürmektedir : «Ekseriyeti teşkil eden köylü gençliği, şeraitin sebep olduğu açıkça bir âtıllık ve sosyal dava bakımından, kitle halinde, sûkûtilik karakterini taşımaktadır. Diğer taraftan işçi gençliğinin de, yukarıdaki manada faaliyet azlığında, ekonomik şeraite (günde 10 - 12 saat çalışma, 50 - 100 kuruş yevmiye, kötü vesait, ilh...) bilhassa meslek bakımından, hukukî engellerin de inzimam ettiği görülmektedir. Her halde işçi gençliği hususî teşekküllerde alâkası olsa bile pek azdır. Böylece ki bizim elimizdeki imkânlara göre tetkik edebileceğimiz, ancak geriye kalan 'fırkayı mümtaze' kılıklı şehir münevver gençliğidir. Bunların, faaliyetlerine iştirak eder göründüğü teşekkülleri ise, üç gurupta toplayabiliriz.

«A — Spor kulüpleri,

«B — Halkevleri,

«C — Aleiumum diğer teşekküller.» (TGM, s. 36 - 37)

Spor kulüplerindeki gençlerin zor koşullarda ve malzemesiz olarak çalışmalar yaptığına, kulüplerdeki gençlerin sayıca azlığına da değinen Lütfü Erişçi, Halkevleri üzerine de şunları söylüyor : «...Cumhuriyet Halk Fırkasının takip ettiği gaye milleti şuurlu, birbirini anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilâtlandırmaktır.

«Bu gaye ile açılan Halkevleri, ilk sene 35 iken, 934'te 80 ve nihayet 935'te 103 tane olmuştur. Aza adedi ise, 933'te 34 bin iken, 935'te 55 bine yaklaşmıştır. Fakat değişen bu rakamlarda kadın-erkek nisbeti daima sabit kalmıştır; yani on ikide biridir.

«Azaların... memur, doktor, avukat, muallim, tüccar bulunması, gençliğin olsa olsa sair meslek erbabı diye gösterilen adede

ithal edilerek gösterildiği zannını vermektedir. Biz de böylece düşünerek Halkevlerine aza gençliğin; 10 - 15 bini geçmiyeceğini tahmin ediyoruz.» (TGM, s. 41 - 42)

Sonra da öteki kuruluşlardaki gençliğin durumunu irdeleyen Lütfü Erişçi, ilk öğrenci derneğinin Cenevre'de kurulduğunu, Türk Talebe Derneği adını taşıdığını, 1933'ten sonra da çeşitli fakülte ve yüksek okullardaki derneklerin birleşmesiyle bir «Birlik» oluşturulduğunu, aynı adda bir gazetenin çıkarıldığını, daha sonra bu derneğin dağıtıldığını yazıyor.

Lütfü Erişçi, gençliğin «...80'de birinin Halkevlerine, 400'de birinin spor kulüplerine karşı» ilgi gösterdiğini de belirtiyor.

Kısacası, Türkiye'de 35 - 40 bin dolayında genç çeşitli kuruluşlara az ya da çok ilgi göstermektedir.

4. Bölüm : «*Umumi neticeler*»

Lütfü Erişçi, broşürün sonunda sözünü şöyle toparlar : Türkiye nüfusu az ve dağınıktır. Köylü gençlik ötekilere göre daha kalabalıktır. Kırsal kesimde hem feodal, hem de kapitalist ilişki ve işletmeler vardır. İşçi gençliği yorgundur. Çalışma yaşamının düzensizliği, yaşam mücadelesi, zamansızlık yüzünden kendini yetiştiremez, eğitemez. «Çırak ve müstahdemler, hattâ memurlar ayni vaziyettedir.» Geriye öğrenci ve işsizler kalıyor. «Şeraite göre bunların da ancak erkek olanları mevzuu bahistir.» (TGM, s. 50)

Ve bir kez daha, gençliğin faşistçe örgütlendirilmesi üzerinde durur.

«Bu tarzda gençlik teşkilâtının müstakil veya diğer bir teşkilâta bağlı olarak kurulmasına evvelâ masraf noktasından imkân yoktur.

«Bu teşkilâta girmek her gencin keyfine bırakılsa büyük bir kemiyet katiyen elde edilemez. Zorla da asker toplar gibi genç toplanmasına kanunlarımız cevaz vermez.

«Sıhhat ve maarif için azamî gayret sarfedilirken ve edilmesi lâzımken ayrıca böyle bir teşkilâtın bir kanunla devlet müessesesi haline konması ihtimali ise hatıra bile gelemez.» (TGM, s. 51)

Bir «Doğrultma cedveli»nin de eklendiği 51 sayfalık broşürün arka kapağında, Lütfü Erişçi'nin «yakında» basılacak iki kitabından da kısaca söz ediliyor.

Birinci kitap, «Bizde içtimaiyatın tarihçesi ve bibliyoğrafyası», ikinci kitap «Ziya Gökalp» adlarını taşıyor. Bu kitap ya da broşürlerin yayınlanıp yayınlanmadığını bilmiyoruz.

Türkiye'de Gençlik Meselesi broşürü İkinci Dünya Savaşından hemen önceki yıllarda Türkiye toplumunun gelişme düzeyinin gençlik kesiminde somutlanışının ve gençliğin o gün karşı karşıya bulunduğu sorunların bir yansımasını oluşturuyor.

Düzenleyen : **İSMAİL ARAR**

İnönü Bibliyografyası

Kitap ve Broşürler
— Bir Deneme —

İSMET İNÖNÜ'NÜN KENDİ ESERLERİ

İnönü anılarını yazmamış, ancak 1969 yılında Sabahattin Selek'e yaşam öyküsünü yazdırmaya başlamış ve bütün hayatını sekiz ciltte anlatmayı planlamıştır. Fakat, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar gelen ilk ciltten sonra bu girişim yürümemiştir :

İnönü'nün Hatıraları - Genç Subaylık yıllarım 1884 - 1918 (Burçak Y.), 263 s., 8 r.

İnönü'nün zaman zaman küçük bir günce tuttuğu anlaşılıyor. Damadı Metin Toker, 1937'de başbakanlıktan ayrılması ve 1938'de cumhurbaşkanı seçilmesi konularında, bunlardan yararlanarak 12-31 Ocak 1974 tarihleri arasında **Hürriyet**'te bir yazı dizisi yayımlamıştır. Aynı notlar, daha önce, Orhan Erkanlı'nm **Anılar... Sorunlar... Sorumlular...** kitabında basılmıştı (İstanbul, 1972), s. 327 - 38.

Bundan sonra, İnönü'nün yayımlanmış yapıtlarını zamandizimi sırasına göre sıralayalım :

Déclaration de Son Excellence İsmet Pacha, Président de la Délégation Turque à la Conférence de Lausanne, aux journalistes. Lausanne, (1922), İmp. Henri Held, 8 s.
Publié par le Bureau de Presse Turc de la Délégation.

Grande Assemblée Nationale de Turquie. Déclaration du Ministre des Affaires Etrangères İsmet Pacha.
Constantinople, 1924, İmp. Ahmet İhsan et Cie. 48 s.

Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinin Sıvas'ta irat buyurdukları nutuk. (30.8.1930)
(Ankara), 1930, Hariciye Vekâleti M. 22 s.
Hariciye Vekâleti Matbuat Umumî Müdürlüğü : 7

Sivas İstasyonunun açılması münasebetile Başvekil İsmet Pş. Hazretleri tarafından irat buyrulan Nutuk.
İst. 1930, Devlet M. 30 s.

Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinin B.M.M.'ndeki nutku. (22.9.1930)
(Ankara), 1930, Hariciye Vekâleti M. 8 s.
Hariciye Vekâleti Matbuat Umumî Müdürlüğü : 8.

Discours de S.E. le Ministre Président İsmet Pacha à la Grande Assemblée Nationale en date du 2.10.1930.
Ankara, 1930, (T.O.M.H.) M. 7 s.
Matbuat Umum Müdürlüğü Y.

İzmir'de Gazi Heykelinin 27 Temmuz 1932'de açılma merasiminde Başvekil İsmet Pş. Hz. leri tarafından irat buyrulan nutuk.
Ankara, 1932, Hâkimiyeti Milliye M. 8 s.

İsmet Paşa'nın siyasî ve içtimaî nutukları. 1920 - 1933. (Derleyen): M. Rıza.
Ankara, 1933, Başvekâlet M. (2) + 504 s. 1 r.

9 Mayıs 1935 Devrim Partisi Kongrasında İsmet İnönü'nün söylevi. Başbakan İsmet İnönü. Dördüncü Büyük Kurultayı kaparken verdiği söylev.
İzmir, 1935, Dereli B. 4 s.
İzmir Vilâyeti Köy Bürosu. Yayın Serisi : 15.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayında İsmet İnönü'nün kapama söylevi. Ankara, 1935, ?, (2) s.

Hitabete İsmet İnönü Reis-i Hükûmet ül - Cumhuriyet-i Türkiye An Meselet-ü Hatay.
Not : İnönü'nün Hatay sorunu üzerine 29 Ocak 1937 günü B.M.M. de verdiği söylevin arapçası. Türkçesi, **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri**, s. 301 - 309'dadır.

Küçük San'atlar Kongresinde İsmet İnönü ve Celâl Bayar'ın nutukları. İst. 1937, Halk B. 43 s.

Millî Şef İsmet İnönü'nün Kastamonu Vilâyet Parti Kongresinde irat buyurdukları nutuk. 9.12.1938.
Aydın, 1938, C.H.P. Basımevi, 7 s.
(C.H.P. Aydın Halkevi Köycülük Şubesi Yay.)

İsmet İnönü'nün Maarife ait direktifleri.
İst. 1939, Maarif M. 30 s.
Maarif Vekilliği. Ana Programa Hazırlıklar. Seri A, No. 2

İsmet İnönü'nün nutku. 1938. Reisicumhur Millî Şef İsmet İnönü'nün C.H. Partisi Kastamonu Vilâyet Kongresinin açılışında irat buyurdukları nutuk.
Edirne, 1939, Aziz B. 6 s. 1 r.
Trakya Umumî Müfettişliği Köy Bürosu. Yayım sayısı : 80.

Millî Şefimizin Tarihî Nutukları İstanbul, 1939, Kenan M., 6 s.

Millî Şefimiz İsmet İnönü'nün 3 nutku.
Ankara, 1939, Devlet B. 30 s. 1 r.
Ankara Halkevi Y. Küçük Boy, No. 21
Not : Bu söylevler Halkevlerinin kuruluş yıldönümlerinde 1933, 1934, 1935 yılları Şubat ayında Ankara Halkevinde söylenmiş ve önce, sırasıyla, Ülkü Dergisinin 2, 13 ve 25'inci sayılarında yayınlanmıştır.

C.H.P. Beşinci Büyük Kurultayında Değişmez Genel Başkan İsmet İnönü'nün irat buyurdukları nutuk. 29.5.1939
(Ankara), (1939), 7 s.

C.H.P. 5 Büyük Kurultay. Büyük Millî Şefimiz İsmet İnönü'nün söylevleri. Zonguldak, 1939, Karaelmas B. 12 s. (çift sütun), 1'i kapakta 2 r. Zonguldak Halkevi Y.

Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisinin 6. İntihap Devresinin 1. Toplantı yılını açış nutku. 1.XI.1939 (Ankara), (1939), Ulus B. 8 s. metin dışı 1 r.

Atatürk'ün Aziz Hâtırasına.
İst. 1939, Maarif M. 163 - 166 (= 4) s. 1 planş.
Belleten C. III, S 10'dan ayrı basım.
Not : s. 165 - 166, aynı yazının «A la Mémoire vénerée d'Atatürk» başlığını taşıyan Fransızcasını kapsıyor.

26.XII.1938 tarihinde Üsnomal Büyük Kurultayda Genel Başkan İnönü tarafından söylenen nutuk.
?, (1939), ?, 4 s.

Millî Şef İsmet İnönü'nün Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayından irat buyurdukları Nutuk. 12 - 26 - 1938.
Aydın, 1939, C.H.P. Basımevi, 8 s.
(C.H.P. Aydın Halkevi Köycülük Şubesi Y.)
Not : Kitabın adından sonra gelen tarihin doğrusu 26.12.1938'dir.

Büyük Kurultayda İsmet İnönü'nün nutukları. 1938. Reisicumhur Millî Şef İsmet İnönü'nün 26 1.nci Kânun 1938 tarihinde C.H. Partisi Büyük Kurultayında irad buyurdukları tarihî nutuk.
Edirne, (1939), İl B. 8 s. 1 r.
Trakya Umumî Müfettişliği Köy Bürosu Yayım Sayısı : 84.

Millî Şef Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün seçme sözleri.
Derleyen : Cemal Kutay.
(İst), (1940), Ulusal M. 79 s. kapakta 1 r.

VIII. Dil Bayramı. Millî Şef İsmet İnönü'nün Yüksek Direktifleri ve Kurum Genel Sekreterinin söylevi.
Ankara, 1940, Recep Ulusoğlu B. 15 s.
Türk Dil Kurumu Y.

Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisinin 6. İntihap Devresinin II. Toplantı yılını açış nutku I.XI.1940 (Ankara), (1940), Ulus B. 13 s.
C.H.P. Genel Sekreterliği Y.

Cumhurreisimiz Millî Şef İsmet İnönü'nün nutku. 1 İkinciteşrin 1940. (İst), (1940), Stad M. 8 s. kapakta 1 r.

Cumhurreisimiz İnönü'nün 1 İkinciteşrin 1940 T.B.M. Meclisini açış nutukları.
Nutku zabteden : Y(ekta) R(agıb) Önen.
(İst), 1940, Vakit Kitap Kısmı, 7 s.

İnönü'nün vecizeleri.
Yayınlıyan : Ali Toygar.
İst. 1941, Kenan B. 60 s. kapakta 1 r.

Millî Şef İnönü'nün Hitabe, Beyanat ve Mesajları.
Derleyen : Kadri Kemal Kop.
Ankara, 1941, Recep Ulusoğlu B. 91 s.

Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisinin 6'ncı İntihap devresinin 3. cü toplantı yılını açış nutku 1.XI.1941. Ankara, 1941, Ankara B. 14 s. metin dışı 1 r.
C.H.P. Genel Sekreterliği Y.

Atatürk ve İnönü Başkanlıklarında Cumhuriyet yılları
Derleyen : Nâfi Demirkaya.
Ankara, 1942, Sümer M. 216 + VI s.
Not : İnönü ile ilgili bölümler s. 33-35 ve 167-215'de yer alıyor.

Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisinin 6 ıncı seçim devresinin 4 üncü Toplanma Yılını Açış Nutku. 1.XI.1942.
Ankara, 1942, Alâeddin Kıral B. 4 s. metin dışı 1 r.
C.H.P. Genel Sekreterliği Y.

Millî Şef İsmet İnönü'nün yurt içi gezilerinde ve türlü konular üzerinde İzmir, Samsun, Bursa, Balıkesir ve İstanbul'da irat buyurdukları nutukları.
Ankara, 1943, Titaş B. 14 s.
C.H.P. Genel Sekreterliği Y.

Millet ve İnsaniyet. Millî Şef İsmet İnönü'nün nutuklarından en güzel parçalar.
Toplayan : Prof. Dr. Herbert Melzig.
İst. 1943, Ahmet Sait M. 100 s. Neşreden : Kanaat K.
(Cumhuriyetin 20'nci yıldönümü münasebetiyle)

Millî Şefimizin 1.11.1943 tarihinde söyledikleri nutuk. İzmir, 1943, Demiryollar B., 10 s.

İlk öğretim dâvamız. (Ankara), 1944, ?, 7 s.
C.H.P. Genel Sekreterliği Y.

— İnönü Diyor ki.
Nutuk, hitabe, beyanat, hasbihaller.
Toplayan, metni hazırlayan ve notlarla neşreden : Prof. Dr. Herbert Melzig. İst. 1944, Ülkü B. 228 + XX + 5 + 23 s.

Millî Şef, Cumhurreisimiz İnönü tarafından 19 Mayıs 1944 günü Gençlik ve Spor Bayramı münasebetiyle gençliğe hitap buyrulan nutuk.
(Afyon), (1944). Dolan B. 8 s.
Afyon Lisesi Talebe Kooperatifi Y. No. 2

İsmet İnönü'nün 19 Mayıs Gençlik Bayramında Türk Gençliğine irad buyurdukları hitabeleri.
Ankara, 1944, Yüksek Ziraat Enstitüsü B. 19 s.

Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 7'nci intihap devresinin 2'nci toplanma yılını açış nutku. 1.XI.1944. Ankara, 1944, Alâeddin Kıral B. 15 s. Metin dışı 1 r.

Millî Şefimiz İsmet İnönü'nün 3 Nutku.
Ankara, 1945 (İkinci Bası), Maarif M. 29 s.
Ankara Halkevi Y. Küçük Boy No. 21.

Millî Şef'in söylev, demeç ve mesajları.
Derleyen : Kadri Kemal Kop.
İst. 1945, Cumhuriyet M. 247 s. Dış kapakta 1 r.
Yayımlayan : Akay Kitabevi, Ankara.

Millî Şef Cumhurbaşkanı İnönü'nün 19 Mayıs 1945 günü Gençlik ve Spor Bayramı münasebetiyle 19 Mayıs Stadyumunda verdikleri söylev.
Ankara, 1945, Zerbamat B. 6 s.
C.H.P. Genel Sekreterliği Y.

Millî Şef Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisi 7. Dönem 3. Toplantısını açış söylevi. 1.XI.1945.
Ankara, 1945, Ulus B. 15 s.
C.H.P. Genel Sekreterliği Y.

Milletvekili seçimi dolayısiyle Genel Başkanımız Büyük İsmet İnönü millete neler söylüyor? 17 Temmuz 1946.
?, (1946), ?, 16 s

C.H.P. Genel Başkanı İsmet İnönü'nün seçim nutku. 1946.
İst. 1946, Ülkü B. 7 s.

İnönü'nün Söylev ve Demeçleri.
I. T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919 - 1946)
İst. 1946, Millî Eğitim B. 410 s.
Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Y No. 2.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçleri. (3 Cilt)

Ankara, 1946 - 1947, Millî Eğitim B. (3. C. Sakarya B.), 434 + V, 400 + V, 372 + III s.
Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Y. No. 6.
Not : İnönü'nün söylev ve demeçlerini kapsayan bölümler :
Cumhurbaşkanı olarak : C.I, s. 43 - 75;
Başbakan olarak : C.I, s. 83 - 129;
Maarif Vekil Vekili : C.II, s. 1 - 5'dedir.

Turkey, ten eventful years, 1938 - 1947
New York, 1947, 16 s.
Turkish Information Office.

C.H.P. Genel Başkanı İsmet İnönü'nün X'uncu Kurultayı açış nutku.
22 Haziran 1953.
Ankara, 153, Ulus B. 14 s.

Genel Başkan İsmet İnönü'nün C.H.P. Kurultayı Olağanüstü toplantısını açış nutku. 25 Şubat 1954.
Ankara, 1954, Yeni M. 8 s.

Genel Başkan İsmet İnönü 13 Nisan 1954 tarihinde İstanbul Taksim Meydanı Eftalipos gazinosunda yapılan siyasî toplantıda şu nutku vermiştir.
?, (1954), ?, 7 s.

C.H.P. XI. Kurultayı. Genel Başkan İsmet İnönü'nün açış nutku. 26 Temmuz 1954.
Ankara, 1954, Güzel İstanbul M. 15 s.

16 Aralık 1955 günü B.M.M.'de Dördüncü Menderes Kabinesinin programı dolayısile yapılan müzakerelerde İnönü'nün Meclisteki konuşmaları. 16.12.1955.
Ankara, 1956, Güzel İstanbul M. 42 s.

C.H.P. XII. Kurultayı. 21.5.1956. Genel Başkanın açış nutku
Ankara, 1956, Örnek M. 12 s.

C.H.P. Genel Başkanı İsmet İnönü tarafından 27 Ekim 1956 günü C.H.P. İstanbul İl Kongresinde irad edilen nutuk.
İst. 1956, Anıl M. 16 s.
C.H.P. İstanbul İl İdare Kurulu Y. I/1.

Muhalefetde İsmet İnönü, (1950 - 1956)
Konuşmaları, demeçleri, mesajları, sohbetleri ve yazılarıyla.
Derleyen : Sabahat Erdemir.
İst. 1956, Sıralar M. 426 s. 1 planş.

C.H.P. XIII. Kurultay. Genel Başkan İnönü'nün söylevi. 9.9.1957.
Ankara, 1957, Güzel İstanbul M. 11 s.

Ne dedi, nasıl cevap verdi, ne dediler...
Hazırlayan : Sabahat Erdemir.
İst. 1958, Ekicigil B. 28 s. Kapakta 2 r. ve çeşitli gazete başlıklarının klişeleri.

İnönü'nün Beşinci Menderes Hükûmeti programının tenkidi — 4 Aralık 1957 — ve C.H.P. Meclis Grupu Tebliği — 16 Ağustos 1958 —.
Ankara, 1958, Güzel San'atlar M. 34 s.
C.H.P. Genel Sekreterliği Y.

C.H.P. XIV. Kurultay. Genel Başkan İnönü'nün açış nutku. 12 Ocak 1959.
Ankara, 1959, Balkanoğlu Matbaacılık Ltd. Şti. 12 s.

Muhalefetde İsmet İnönü. (1956 - 1959)
Konuşmaları, demeçleri, mesajları, sohbetleri ve yazılarıyla.
Derleyen : Sabahat Erdemir.
İst. 1959, Ekicigil M. 412 s. 1 planş.

1958'de İnönü.
Nutuklar, mesajlar, makaleler.
Ankara, 1959, Rüzgârlı M. 130 s.
C.H.P. Araştırma Bürosu Y. No. 6.

İnönü diyor ki. A. Menderes'e cevaplar.
Ankara, 1960, Ankara B. 27. s. Ön ve arka kapakta 3 r.
C.H.P. Araştırma Bürosu Y. No. 12.

Muhalefetde İsmet İnönü. (1959 - 1960).
Konuşmaları, demeçleri, mesajları, sohbetleri ve yazılarıyla.
Derleyen : Sabahat Erdemir.
İst. 1962, ?, 144 s. 1 planş.

İhtilâlden sonra İsmet İnönü. (27 Mayıs 1960 - 10 Kasım 1961)
Konuşmaları, demeçleri, mesajları, sohbetleri ve yazılarıyla.
Derleyen : Sabahat Toktamış.
?, (1962), ?, 120 s. 1 planş.
Not : Muhalefetde İsmet İnönü adlı kitabın 4.cü cildidir.

Başbakan İnönü'nün Radyo konuşmaları. (17 ve 19 Ocak 1962)
İst. 1962, Şevket Ünal M. 19 s.
C.H.P. İstanbul İl İdare Kurulu Basın Bürosu.

Sayın Başbakan İsmet İnönü'nün iki önemli konuşması.
İst. (1962), Doğan Kardeş Y. A.Ş. Basımevi, 19 s. 1 r.
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Yayınları
Not : 17.1.1962 tarihinde Türkiye Radyolarında ve 1.2.1962 tarihinde İstanbul Belediye Sarayı Meclis Salonunda yapılan konuşmalar.

Ticaret âlemini ilgilendiren konular hakkında Başbakan İsmet İnönü ve Bakanlar ile İstanbulda 30.1.1962 - 1.2.1962 tarihlerinde yapılan toplantılar ve sunulan raporlar.
(İst.), 1962, Damga M. 66 s.
İstanbul Ticaret Odası Y.
Not : İnönü'nün bir genelgesi ile 1.2.1962 tarihli konuşması vardır.

Başbakan İsmet İnönü'nün Hükûmet Programının kabulü münasebetiyle 4 Temmuz 1962 tarihinde Cumhuriyet Senatosunda yaptığı konuşma.
Ankara, 1962, Ankara B. 15 s.

C.H.P. Genel Başkanı İsmet İnönü'nün İstanbul İl Kongresinde yaptığı konuşma. 21.10.1962.
Ankara, 1962, Ankara B. 12 s.
C.H.P. Araştırma ve Yayın Bürosu. Yayın No. 28.

Aziz Atatürk. Atatürk le Venérable. The Eminent Atatürk.
Ankara, 1963, Millî Eğitim B. 35 s. Metin dışı 2 r.

C.H.P. XVII. Kurultayı. 16 Ekim 1964. Genel Başkan İsmet İnönü'nün açış konuşması.
Ankara, 1964, Ankara B. 8 s.

Aziz Dostum.
Ankara, 1965, 1 y.
C.H.P. Y.

Aziz Muhtar Arkadaşım.
Ankara, 1965, 1 y.
C.H.P. Y.

İsmet İnönü ve Dr. Kemal Satır'ın Meclis Konuşmaları. Hükûmet Değişikliği ve C.H.P.'nin Görüşleri.
Ankara, 1965, Rüzgârlı M., 44 s.
C.H.P. Gen. Sek. Araştırma ve Yay. Bürosu, No. 35.

C.H.P. Genel Başkanı İsmet İnönü'nün İstanbul, Ankara, İzmir İl Kongreleriyle Ankara İl Merkezinde yaptığı konuşmalar.
Ankara, 1966, Ulusal B., 30 s.
C.H.P. Y.

Genel Başkan İsmet İnönü'nün 18. Kurultayı Açış Konuşması
Ankara, 1966, Ulusal B., 13 s.
C.H.P. Y.

4 - 5 - 6 Şubat 1967'de Ankara'da toplanan C.H.P. İller Toplantısı, Genel Başkan İnönü'nün Açış Konuşması - yayınlanan bildiri
Ankara, 1967, Ulusal B., 18 s.

C.H.P. Genel Başkanı İnönü'nün 1967 Bütçe Konuşması (14 - 27 Şubat 1967)
Ankara, 1967, Ulusal B., 30 s.
C.H.P. Grubu Y.

C.H.P. Genel Başkanı İnönü'nün IV. Olağanüstü Kurultayı Açış Konuşması (28.4.1967)
Ankara, 1967, Ulusal B., 11 - 1 s.

C.H.P. Genel Başkanı İsmet İnönü'nün IV. Olağanüstü Kurultaydaki Açış - Kapanış Konuşmaları (28 - 29 Nisan 1967).
Ankara, 1967, Ulusal B., 22 s.
C.H.P. Gen. Sekr. Basım ve Propaganda Bürosu Y.

Cumhurbaşkanlarının TBMM'ni Açış Nutukları.
Toplayan : Kâzım Öztürk.
İstanbul, 1969, Baha M., XIV - 734 s. Ak Y.

C.H.P. Genel Başkanı İnönü'nün son olaylarla ilgili TBMM Konuşması.
Ankara, 1969, Ulusal B., 11 s.

C.H.P. Genel Başkanı İsmet İnönü'nün XX. Kurultay Açış Konuşması.
Ankara, 1970, Ulusal B., 14 s.

İnönü'nün Gözüyle C.H.P. ve 12 Mart Muhtırası.
İstanbul, 1972, Divan M., 1972, 15 s.

İnönü Atatürk'ü Anlatıyor.
Hazırlayan: Abdi İpekçi.
İstanbul, 1981, Cem Y., 108 s.

İSMET İNÖNÜ'NÜN BİYOGRAFİLERİ
(abece sırasıyla)

AYDEMİR, Şevket Süreyya —
İkinci Adam - İsmet İnönü, 3 cilt
İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966, 1967, 1968; 498, 490, 587 s. tr.
(sonradan çeşitli basımları yapılmıştır)

(AYKUT), Mehmet Şeref —
İsmet Paşa. «Gazi yolunda yürüyen Türk gençlerine».
Edirne, 1934, Vilâyet M. 61 s.
Öz dilimiz dizisinden: 1.

BANOĞLU, Niyazi Ahmet —
İsmet İnönü.
İstanbul, 1943, Vakit M. 27 s. Biri kapakta 23 r.
Türk kahramanları serisi.

CANDAR, Avni —
İkinci Reisicumhurumuz İsmet İnönü. Kısa tercümei hâli ve millî büyük hizmetlerinden bir kaçı.
Ankara, 1938, Recep Ulusoğlu B. 31 s. 2 r.

DURUR, Zâhide —
Millî Şef İnönü.
Ankara, 1945, Cumhuriyet M. 39 s. Kapakta 1 r.
Çocuk Esirgeme Kurumu Okul ve Öğrenci Kitapları : 72.

ERDEN, Gl. Ali Fuad —
İsmet İnönü.
İstanbul, 1953, Burhanettin Erenler M. 246 s. 16 r.

GÜLOĞLU, Faruk Rıza —
Millî Şef İsmet İnönü. Hayatı ve şahsiyeti.
İstanbul, 1940, Bozkurt B. 24 s. Kapakta 1 r.

KURTULUŞ, Bâki (Hazırlayan) —
İsmet İnönü.
Ankara, 1961, Ege B. 15 s. Kapakta 1 r.
Türk ve Dünya Meşhurları: 2.

ORTAÇ, Yusuf Ziya —
İsmet İnönü. 1884 - 1922.
1.ci Cild.
İstanbul, 1946, ?, 112 s.

ORTAÇ, Yusuf Ziya —
İsmet İnönü.
Ankara, 1950, Ulus B. 151 s.

ORTAÇ, Yusuf Ziya —
İsmet İnönü. Bir hayatın romanı.
1.ci Cild.
İstanbul, 1961 (Üçüncü Baskı), Yeni M. 103 s.

ORTAÇ, Yusuf Ziya —
İsmet İnönü.
İstanbul, 1962 (Dördüncü baskı), Yeni M., 103 s.

S(afa), P(eyami) —
İsmet Paşa. Çocukluğu ve gençliği. Orduda ve Anadoludaki hayatı.
(İstanbul), [1922 - 23], Orhaniye M. 22 s.

SAMANCIGİL, K. —
Cumhuriyetin üç büyüğü.
İstanbul, 1943, Aydınlık B. 46 + (1) s. r.
«Emniyet K. Gençlik Köşesi»
Not : s. 23 - 34 İnönü'ye ayrılmıştır.

(SARIŞ), B(ehçet) Macit —
Lozan kahramanı İsmet Paşa Hazretlerinin hizmet ve himmetleri hakkında.
İstanbul, 1934, Güneş M. 72 s.

(SOKO), Ziya Şakir —
İsmet İnönü, Hususî, askerî, siyasî hayatı.
İstanbul, 1939, Ülkü B. 36 s. Biri metin dışı 18 r.

(SOKO), Ziya Şakir —
İsmet İnönü'nün hayatı.
İstanbul, 1939, Tan M. 96 s.
Cep Kitapları No. 40.

ŞAPOLYO, Enver Behnan —
İnönü.
İstanbul, 1943, Cumhuriyet M. 39 s. r.
Çocuk Esirgeme Kurumu Okul ve Öğrenci Kitapları.

UNAT, Faik Reşit (Toplayan) —
İsmet İnönü. Biyografi.

Ankara, 1945, Maarif M. 63 s. Metin dışı 1 r.
Ankara Halkevi Dil ve Edebiyat Şubesi Y. Büyük Boy No. 29.
Not : Bu biyografi önce Aylık Ansiklopedinin Ekim ve Kasım 1944 aylarına ait 5 ve 6 ncı sayılarında yayınlanmıştır.

İSMET İNÖNÜ HAKKINDA ÇEŞİTLİ ESERLER

ACAR, S. Mustafa —
İnönü'ye açık mektup ve bazı intibalar.
Adana, 1958, Doğan B. 69 s.
Not : Çeşitli konuları kapsayan kitapta «İnönü'ye açık mektup» başlıklı yazı s. 10-15'de yer alıyor.

AKBULUT, Enver Mahmut —
İnönü'ye kafa tutanlara cevap.
Osmaniye, 1958, Ünal M. 28 s. Kapakta 1 r.

AKBULUT, Enver Mahmut —
Kıymet hükümlerimiz. Asrî devlet mefhumu, İnönü sevgisi ve bayrak aşkı.
Adana, 1960, Güney B. 18 s.

ALTÜRK, Ziya Vehbi —
Bir tek şef tanıyoruz.
İst. 1942, Nümune M. 16 s. Kapakta 1 r.
Çıkaran : Türk Neşriyat ve Gazetecilik Bürosu.
Not : Kitap yazarın sekiz şiirini kapsamaktadır.

ARZIK, Nimet —
Bitmeyen Kavga : İsmet İnönü.
Ankara, 1966.

(ATMAN), Midillili Ahmet —
Birinci İnönü muharebesinin içyüzü.
Ankara, 1930, Büyük Erkânı Harbiye Reisliği M. 25 s. 3 k. 1 cedvel.

BAŞAR, Ahmet Hamdi —
Aziz Millî Şef İnönü'ye açık dilekçe. — 10 Mayıs nutukları dolayısile —
İst. 1946, Gün B. 15 s.
Not : Sözü edilen 10 Mayıs nutku 10 Mayıs 1946 günü C.H.P. Olağanüstü Kurultayını açarken söylenmiştir.

BECEREN, İlyas —
Devlet adamı İnönü. Manzum eser.
Ankara, 1954, Güney Matbaacılık T.A.Ş. 32 s.

BETHKE, Martin —
Im Lande İsmet İnönüs. Beobachtungen und Streiflichter aus der Türkei. Berlin, 1944, Deutscher Verlag, 234 - 1 s.

BİLSEL, Cemil —
İsmet İnönü. Büyük Devlet Reisi.
İstanbul, 1939, Kenan B., 8 s.

BRAV, Saime —
Sayın İsmet İnönü'nün muhtelif kongrelerdeki uyarmaları.
İst. (1962), Şevket Ünal M. 12 s.

BURÇAK, Prof. Rıfkı Salim —
İnönü ve Demokrasi. — Realitenin ışığı altında —
Ankara, 1950, Doğuş M. 15 s.

COŞKUN, Alev (Hazırlıyan) —
İnönü ve Uşak olayları, Neşir yasağının kalkmasından sonra Uşak olaylarının içyüzü.
(İst.), 1959, Sıralar M. 24 s. Kapakta 1 r.

(ÇALIŞLAR), 1.ci Ferik İzzettin —
İstiklâl Harbi Hâtıratı : İkinci İnönü Muharebesinde 61. Fırka.
İst. (1932), Askerî M. 62 s. 8 k.

ÇAVDARLI, Rıza —
«Devletlû Komünistler»? İsmet İnönü ve Komünizm. Komünizmi meğer himaye eden o mu imiş?
(İst.), 1950, Gün M. 32 s. Çift sütun.
Komünizmle cidâl Çavdarlı Neşriyatı.

ÇİFTÇİ, Ahmet —
İnönü'ye Açık Mektup
İstanbul, 1965, Nazım Berksoy M., 40 s.

DEMİRAĞ, Nuri —
C.H.P. Genel Başkanı İ. İnönü'ye açık mektup.
İst. (1949), (Üçüncü baskı), İktisadî Yürüyüş M. 15 s. Ön ve arka kapakta 2 r.

DEMİRKAYA, Nafi —
Atatürk ve İnönü Başkanlıklarında Cumhuriyet Yılları.
Ankara, 1942, Sümer B., 216 - V s.

DİRİK, Muammer —
İnönü'ye Açık Mektup.
?, 1961, ?, 1 y.

Dünkü alkışlar.
İst. ?, ?, 16 s.
C.H.P. Aksaray Semt Ocağı Gençlik Kolu Y. No. 2.

ELİF, H. —
Atatürk, İnönü ve Dokuz Eylül.
İzmir, 1959, İstiklâl M. 18 s.

ERTAN, Ali —
İnönü zaferleri. Manzum.
Sinop, 1941, İl B. 47 s.
Sinop Halkevi Dil ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı, No. 1.

ERTAN, Ali (Toplıyan ve hazırlıyan) —
İnönü'ye. (Şiirler)
İst. 1945, Cumhuriyet M. 56 s. Kapakta 1 r.
Not : Kitap 29 şairin 40 şiirini kapsıyor.

ETİ, Usman —
Millî Şef İsmet İnönü'nün Güneydoğu gezileri.
İst. 1940, Cumhuriyet M. 80 s. 41 r.

GENCOSMAN, Kemal Zeki —
Cumhurbaşkanı İnönü'nün Ege seyahati. — 1949 —
Ankara, 1949, Ulus B. 196 s. 21 r. 1 h.
Not : Kitapta İnönü'nün Ege gezisi sırasında söylediği nutukları da vardır.

GEREDE, M. Faik (Derleyen) —
Atatürk ve İnönü için seçilmiş şiirler.
Ankara, 1945, Zerbamat B. 143 s.
Not : Kitapdaki şiirlerden 14'ü İnönü için yazılmıştır.

GÖKTÜRK, Hakkı —
İnönü.
Ankara, 1962, Ayyıldız M. 61 s.
27 Mayıs Serisi : 7.

GÖLGELİOĞLU, Muzaffer Naim —
Gazi, Fevzi, İsmet.
Millî Mısralar.
İst. 1933, Millî Mecmua M. 31 s. 10 r.

GREW, Joseph (çev. Muzaffer Aşkın) —
Atatürk ve İnönü. Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları.
İstanbul (1966), Kitapçılık Tic. Ltd. Şrk., 128 s.
Akşam Kitap Kulübü.

GÜRKAN, Ahmet —
İsmet Paşanın Beytülmalı.
Ankara, 1970, Ayyıldız M., 96 s.

İ. Safa (Toplayan) —
İsmet İnönü Albümü. Hayatı ve hizmetleri.
(İst.), 1939, Kültür B. 48 s. r.
Not : Bu fotoğraf albümünde H.C. Yalçın, Peyami Safa, Yunus Nğdi, Abidin Daver, M. Turhan Tan'ın birer yazısı da vardır.

İnönü demokrasiyi Türk kadınına emanet etti.
?, (1962), ?, 4 s. Kapakta 1 r.

İnönü ve Ecevit iç barış ve demokrasi mücadelesi.
Ankara, 1969, Ulusal B., 52 s.

İnönü'ye atılan taş ve akisleri. Önergeler. Basın.
Ankara, 1959, Rüzgârlı M. 40 s. 1 karikatür, ayrıca ön ve arka kapakların dış ve içyüzlerinde 4 r.
C.H.P. Araştırma Bürosu Y. No. 11.

KANDEMİR, Feridun —
Siyasî dargınlıklar. Cilt 6: Atatürk - İnönü, İnönü - Mareşal dargınlığı.
İst. 1955, Ekicigil M. 96 s. Ön kapakta 1 r.
Ekicigil Tarih Y. No. 11.

KANDEMİR, Feridun —
İkinci Adam Masalı.
İstanbul, 1968.

KARACAN, Ali Naci —
Lozan Konferansı ve İsmet Paşa.
İst. 1943, Maarif M. XVIII + 487 s. 1 h. r. planş.
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Y. No. 3.

KARAGÜL, Mengenli Em. Yrb. Yakup —
C.H.P.'nin İçyüzü - Sn. Bay İ. İnönü ile Açık Konuşma.
Ankara, Akın M., 15 Ağustos 1951, 84 s.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri —
C.H.P. ve Genel Başkanı. Siyasî incelemeler.
Ankara, 1963, Resimli Posta M. 12 s.

KIRMACI, A(hmet) Nebahattin —
Yetmişbeş yılda üç İnönü. Makaleler.
İst. 1959, Anıl M. 96 s. Kapakta 1 r.
C.H.P. İl Basın Bürosu Y.

KİRİŞÇİOĞLU, Nusret —
12 Mart. İnönü - Ecevit ve 1960 Tahkikat Encümeni Raporum.
İstanbul, 1973, Baha M., VI - 207 s.

KORKUD, Refik —
Millî Mücadele, Cumhuriyet, İnönü devri ve Matbuat.
Ankara, 1959, Güzel İstanbul M. 26 s.
Türkiye Fikir Ajansı Y.

KORKUD, Refik —
İsmet İnönü ve Türkiyede iktisadî inkişaf.
Ankara, 1959, Güzel İstanbul M. 19 s.
Türkiye Fikir Ajansı Y.

KORKUD, Refik —
Sahte hürriyet mücadelesini yayma gayretleri ve İsmet İnönü.
Ankara, 1959, Güzel İstanbul M. 20 s.
Türkiye Fikir Ajansı Y.

KURAN, Ahmet Bedevî —
İsmet İnönü Paşa'ya açık mektup.
İst. 1958, Çeltüt M. 56 s.

KUTAY, Cemal —
Bir «ölü» nefsini müdafaa ediyor. İsmet Paşa - Çerkez Ethem çekişmesi. Millî Mücadelenin meçhul hâdisesi.
İst. 1956, Ercan M. 79 s. r.
Çerkez Ethem Hâdisesi : 2.

KUTAY, Cemal —
Lozan'da İsmet Paşa'yı kim öldürecekti?
İst. 1956, Ercan M. 64 s.
Tarih Konuşuyor.

Lozan ve yaratıcısı.
İst. (1958), Refah B. 12 s. r.
C.H.P. Aksaray Ocağı Gençlik Kolu Y. No. 1.

M.F.G. —
İnönü Anadoluya nasıl geçti?
İst. 1944, Ülkü M. 18 + (1) s. Biri kapakta 3 r.
Ülkü Kitap Yurdu Y.
Çocuk Sesi'nin en güzel çocuk masal ve hikâyeleri : 2.

MERAM, Ali Kemal —
İsmet İnönü ve İkinci Cihan Harbi. Bu harpte Türk siyaseti.
İst. 1945, Ahmet Sait M. 142 s.
Ahmet Saitoğlu K. Tarihî Eserler Serisi.

MERAM, Ali Kemal —
Vatan Kurtaran Büyük İnönü'ye Açık Mektup
İstanbul, 1952. Ülkü B., 16 s.
Büyük Mücadele Gaz. Neşr.

MISIRLIOĞLU, Kadri —
Lozan zafer mi? Hezimet mi? cilt I
İstanbul, 1965, Çelikcilt M., 323 - 2 s., r.
Sebil Y. No. 1.

Millî Şef ve Cumhurreisimizin Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesini ziyaretleri ve Fakültenin yeni binasında tedrisata başlaması.
İst. 1941, Maarif M. 38 s. Metin dışında r.
Millî Eğitim Bakanlığı Y.

ORHON, Orhan Seyfi —
Hicivler.
Ankara, 1951, Doğuş M. 80 s. Kapakta 1 r.

ORTAÇ, Yusuf Ziya —
Dünya gözile İsmet İnönü.
İst. 1940, Kenan B. 56 s.
Yayınlayan : İnkılâp K.
Not : İnönü hakkında dünya basınında çıkmış yazılar demeti.

OTMANBÖLÜK —
İsmet Paşa Dosyası, 1. cilt
İstanbul, 1969, Yaylacık M., 167 s.

ÖKEREN, Halûk —
I ve II inci İnönü Zaferleri.
İzmir, 1943, Cemal ve İhsan M. 16 s. Kapakta 1 r.
C.H.P. Bergama Halkevi Y. Sayı : 12.

ÖZÖN, Mustafa Nihat, Baha Dürder, R. G. Arkın —
İnönü. Hayatı, hâtıraları, nutukları, onun için yazılanlar.
(İst), ?, Ahmet Sait M. 32 s.
Yeni Mecmua Y. - Okul Antolojisi : 2.

SALÂHADDİN —
Türk İstiklâl Harbinde İkinci İnönü Meydan Muharebesi.
İst. (1933), Askerî M. 160 s. 20 k.

SAMANCIGİL, K. —
Cumhuriyetin Üç Büyüğü.
İstanbul, 1943, Emniyet K., 46 s.

SAMANCIGİL, K. —
Tarihte Türk zaferleri. — I — İstiklâl uğrunda : İnönüler.
İst. ?, Emniyet K. 24 s. r.

SANÇAR, Nejdet —
İsmet İnönü ile Hesaplaşma.
Ankara, 1973.

SAVANT, Jean —
La Turquie d'İsmet İneunu.
Paris, 1944, Fernand Sorlot K. 270 + (1) s.

ŞAHİN, Remzi —
İsmet Paşa Destanı.
Ankara 1961, Nur M., 1 y.

ŞAPOLYO, Enver Behnan —
İnönü I.
İstanbul, 1943, Cumhuriyet M., 39 s.
Çocuk Esirgeme Kurumu okul ve öğrenci kitapları : 2.

TANSU, Ziya —
İnönü, Çakmak ve Bayar'la neler konuştum?
İst. 1947, Duygu B. 45 s. 1 r. Ayrıca dış kapakta İnönü, Çakmak ve Bayar'ın resimleri.
Not : s. 7 - 9 : İnönü ve İkinci Dünya Savası, s. 10 - 14 : Demokrasi hareketleri ve İnönü, s. 15 - 16 : İnönü ve Cumhuriyet Halk Partisi.

TOKER, Metin —
İsmet Paşayla 10 Yıl : 1954 - 1964 (4 cilt).
Ankara : Akis - Burçak Y., 1965, 1966, 1967, 1969.

TÖKİN, İsmail Husrev —
İsmet İnönü. Şahsiyeti ve Ülküsü.
Ankara, 1946, Ülkü B. 72 s.

TUNCER, Acar —
Yakın tarihin büyük hakikatleri. İşte İsmet İnönü. İşte Celâl Bayar.
İzmir, 1959, İstanbul B. 16 s.

TUNCER, Acar —
Küfrü ve sâlibi boğan hilâl yolu Vatan Cephesidir. İsmet Paşa'ya mektup.
İzmir, 1959, Gutenberg M. 14 s.
Demokrat Yayınlar Neşriyat Bürosu Y. No. 12.

Türkiyede demokrasi idaresinin kurulması mücadelesini yapan İsmet İnönü 75 yaşında.
İst. 1958, Refah B. 16 s. Kapakta 1 r.
C.H.P. Fatih İlçe Gençlik Kolu Y.

Asım US'un Hatıra Notları. 1930'dan 1950 yılına kadar Atatürk ve İsmet İnönü devirlerine ait seçme fıkralar.
İstanbul, 1966, Vakit M., 767 - 1 s.

UZUNCA, Suphi —
İsmet İnönü'ye ikinci sesleniş.
Adapazarı, 1962, Cemiyet M. 8 s.
Hürriyet Y. : 9.

ÜNEN, Nurettin —
İnönü'den dileğimiz.
(İst.), 1952, Ekicigil M. 12 s.

VEZİROĞLU, Ömer Aziz —
1941 İnönü zaferi. Türk - Alman Paktı.
İst. 1941, Nümune M. 30 s. Dış ve iç kapakta İnönü ve Hitler'in r.
Türk Neşriyat ve Gazetecilik Bürosu Y.

WEISBAND, Edward (çev. M. Ali Kayabal) —
İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası.
İstanbul, 1974, Milliyet Y., Tarih Dizisi, 392 s.

ZEREN, Ziya (Neşreden) —
İsmet Paşa devri.
Samsun, 1958, Demokrat M. 16 s.
Not : Ülkü Dergisinden yapılan derlemeler.